

“Het is een man!”, en we noemen hem Nico.

Een middeleeuwse grafplank ging door een 21ste-eeuwse CT-scanner

Op dinsdag 13 december 2016 gingen de laatste resten van een man die buiten het vroegmiddeleeuwse dorp Walicrum aan de Walcherse noordkust begraven was door de CT-scanner van het Admiraal De Ruyter Ziekenhuis (ADRZ) in Goes. Dit fysisch onderzoek was, als onderdeel van het internationale project 'Investigating the Dead in Early Medieval Domburg', geïnitieerd door archeologisch adviseur van de SCEZ, Robert van Die-rendonck, en Letty ten Harkel, onderzoeker aan de Universiteit van Oxford. Het was een bijzonder evenement dat het nieuws haalde, zowel in kranten, op tv als in diverse sociale media.

Het is de tweede keer dat de planken en resten van de begraafplaats 'achter Berkenbosch' bestudeerd werden, nu met geavanceerde natuurkundige onderzoekstechnieken. De uitkomsten van het onderzoek zullen ons, samen met het isotopenonderzoek dat op de resterende gebits-elementen heeft plaatsgevonden en het onderzoek naar het hout van de grafplanken, meer kunnen vertellen over het leven van deze man en over het maken van grafkisten op Walcheren in de vroege middeleeuwen.

De nederzetting Walicrum lag van oorsprong binnenduins, maar de duinen verplaatsten zich eeuwenlang onder invloed van de wind landinwaarts, zodat resten van de nederzetting – voor het eerst in 1687 – op het strand weer tevoorschijn kwamen. Op dit moment ligt alles nog verder weg, in zee.

Veel Walchenaren, onder wie leden van het Zeeuws Genootschap, kenden dit strand als oudheidkundige vindplaats, zowel uit eigen waarneming als uit beschrijvingen die sinds de eerste vondsten van de Nehalenniasten in 1647 opgetekend waren. De eerste middeleeuwse grafvelden werden ook in 1687 gevonden: iets ten oosten van de plaats van die votiefstenen, in de buurt van de plaats die de Domburgers aanduiden met de fantasienaam “woninghen der oude Gothen”. Dergelijke vondsten kwamen vrijwel altijd in het midden van de winter aan het licht, als de combinatie van westerstorm en sterke stroming het zand van

het strand meevoerde, waardoor de onderliggende veen- en kleibanken tevoorschijn kwamen. In de loop der jaren werden zo drie grafvelden ontdekt. Ze werden in 1866 vrij nauwkeurig gedocumenteerd door J.C. Frederiks uit Oostkapelle. Hij maakte diverse schetsen van nederzettingsresten en grafvelden op het strand ter hoogte van kasteel Westhove.

De bovengenoemde bodemplank met de menselijke resten werd pas in 1923 gevonden, op het strand van Domburg-Oostkapelle, ter hoogte van het buiten Berkenbosch, waar twee jaar eerder al een klein grafveld aan het licht was gekomen.

Vondst door een conciërge

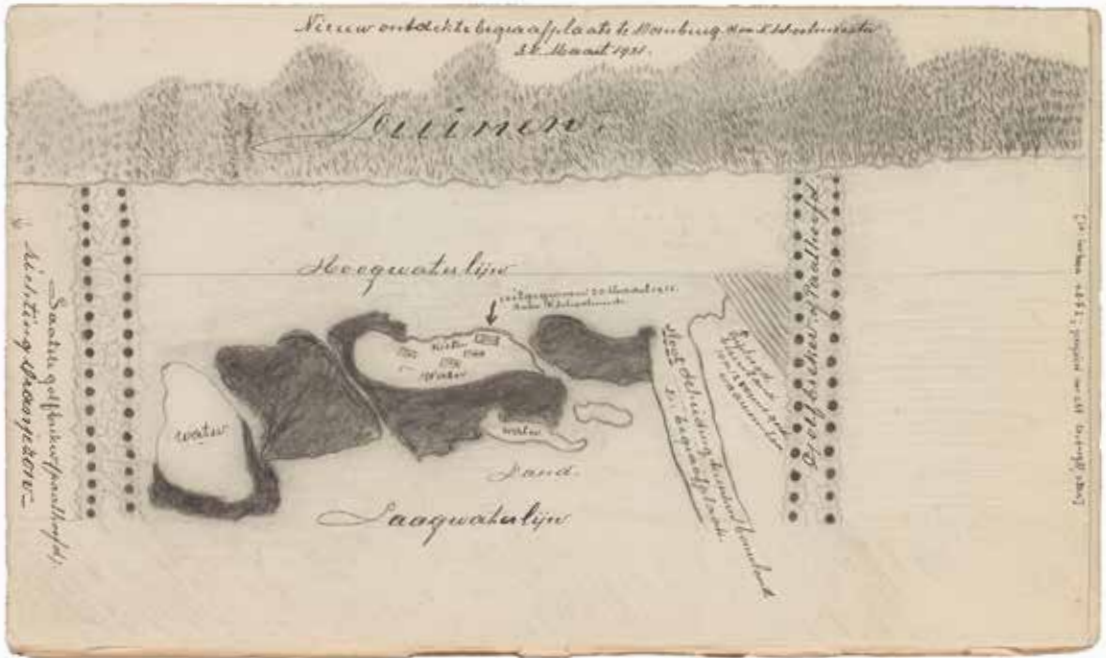
Archief, het jaarboek van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, vermeldde in het verslag over 1920/'21: “Middelwyl heeft zich een ander terrein van onderzoek geopend. De conciërge van ons Museum, die sedert lang op ongeregelde tijden het strand van Walcheren in het oog houdt, ontdekte in het laatst van Maart dat de zee tusschen de beide uiterste paalhoofden beoosten Domburg de bovenlaag van het strand had weggeslagen. Bij nadere beschouwing meende hij dat er nu graven voor den dag gekomen waren. Hij bracht omtrent zijne bevinding rapport uit, en toen er aan de juistheid van zijn verhaal getwijfeld werd, vroeg en verkreeg hij verlof om de plek nog eens te bezoeken. Hij slaagde er daarbij in, fragmenten van een doods-kist en een of meer geraamten boven te brengen, welken allen twijfel ophieven; dezen zijn thans in de vergaderzaal aanwezig. Het verheugt mij aan deze mededeeling te kunnen toevoegen dat reeds vanwege het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden een nader onderzoek aan de gang is.”²

De conciërge bleef de plek bezoeken, getuige het verslag in *Archief* 1921/'22 over 1921: “Op het strand van Domburg zijn herhaaldelijk in de loop van het jaar tusschen de laatste beide paalhoofden, achter Berkenbosch gelegen, sporen van doods-kisten te zien geweest. Het is onze conciërge gelukt de bodem van een kist uit te graven en

naar het museum over te brengen, iets wat met veel moeite gepaard is gegaan.⁷³

Deze conciërge was Nico Schoolmeester. Hij beperkte zich op het strand niet alleen tot het uitspitten van de kistresten, maar maakte in 1921 ook een houtskooltekening met de positie van de

De Middelburgsche Courant van 7 april 1921 berichtte onder de kop “Een oude begraafplaats aan de N.kust van Walcheren”: “In de gisteravond gehouden vergadering van het Genootschap was o.a. aanwezig een oude eikenhouten plank, vermoedelijk de bodemplank van een eeuwen-oude

Situatieschets van het veld op het strand achter Berkenbosch door N. Schoolmeester. ZA, ZG, 26-171, p. 67.

graven. Deze tekening dook onlangs op achter in het inventarisboek van M. de Man en P.J. van der Feen. Schoolmeester schetste de begrenzing van de twee laatste paalhoofden, van het duin en de zee, de hoog- en laagwaterlijn. Daarbinnen onderscheidde hij door het aanbrengen van zwart-witgradaties het zandstrand en de laagtes waarin het water op de onderliggende kleigrond bleef staan. In een van die laagtes vond hij de resten van de grafkisten. Ook bijzonder is zijn markering van een sloot die het grafveld scheidde van een stuk akkerland met ploegsporen: “beploegd bouwland, 10 à 12 vorens goed waarneembaar”.

Op de lijst met aanwinsten in *Archief* van dat jaar staat de plank vermeld als: “1. Eikenhouten bodemplank van een doods-kist, gevonden en uitgegraven door den conciërge N. Schoolmeester, einde Maart 1921, op het strand achter Berkenbosch.”⁷⁴

lijkkist, benevens eenige brokstukken van een menselijk geraamte. Die stukken zijn afkomstig van de ontdekking van de conciërge van het Genootschap den heer N. Schoolmeester die reeds jarenlang die kust in onderzoek houdt en reeds meermalen daar overblijfselen ontdekte. In de vorige maand bevond hij nabij het strand vóór de duinenrij, ter hoogte van Berkenbosch, dat door het wegslaan van een stuk derrie, een oude begraafplaats aan het daglicht was gekomen, die althans bij eb droogvalt. Hij kon de aanwezigheid van een aantal doods-kisten vaststellen. Een voorlopig onderzoek doet vermoeden dat men hier te doen heeft met een berggraafplaats uit de zesde eeuw, wellicht nog ouder. Vanwege de Prov. Archeologische commissie is de ontdekking in onderzoek genomen; en een mededeeling naar Dr. Holwerda, den ervaren kenner van Nederland's oudste geschiedenis, heeft tot gevolg gehad dat een assistent van hem is overgekomen, om stel-

selmatig de begraafplaats verder te onderzoeken.⁵ De uitkomsten van dit onderzoek zijn helaas niet bekend.

Nieuwe vondsten

Op zijn vrije dagen bleef Schoolmeester het strand bij Berkenbosch in de gaten houden. Hij kwam er regelmatig om voor Marie de Man, de toenmalige conservator van zowel de munten- als de archeologische collectie van het Genootschap, naar strooivondsten uit grafkisten te speuren: munten, fibula's, et cetera. In 1922 deed hij voor zover bekend geen bijzondere vondsten achter Berkenbosch. Let wel, een dergelijk grafveld kon maanden, zo niet jarenlang opnieuw door zand bedekt worden.

Maar in 1923 was het opnieuw raak. Het jaarverslag in *Archief* van 1924 meldt daarover: "Half December was het zand op sommige plaatsen achter Berkenbosch zoodanig weggeslagen, dat de kleilaag blootkwam en een zestal kisten, waarin nog menselijke geraamten zichtbaar waren, tevoorschijn kwamen. Door de ernstige bemoeiingen van de heeren Unger en De Bruyne is het ondanks het ruwe winterweer gelukt een bodem van eene kist tusschen de twee laatste paalhoofden achter Berkenbosch uit te graven en tijdelijk veilig in een schuur op Duinbeek te bergen. Den 3en Februari 1924 is de plank door den heer De Bruyne in goede orde naar het Museum overgebracht, waar ze tot nadere bestudeering afzonderlijk is geborgen. Het ware gewenscht, de beide aanwezige bodemplanken van een glazen deksel te voorzien."⁶

Unger en De Bruyne hebben blijkbaar geprobeerd twee van de zes kisten te bergen, getuige de brief die Pieter de Bruyne op 12 januari 1924 aan Marie de Man schreef: "Van de twee kisten zend ik U hierbij de foto, ook Dhr. Unger en het Genootschap zal ik er zenden. Van de kisten is alleen de bodem met een paar centimeter van de zijwanden bewaard, soms slechts alleen de bodem (van de kist die wij borgen). Dit vindt zijn oorzaak in het feit dat alleen het onderste gedeelte van de kisten in de klei maar het daar bovengelegen gedeelte in het zand is komen te liggen en hout in zand verteert bijna zonder spoor na te laten. Dit maakt natuurlijk het waarnemen van de graven nadat de zee ze heeft blootgespoeld aller-moeilijkst."⁷

Over een van de graven schreef De Bruyne: "Van de kist waarvan ik U hierbij de foto doe toekomen waren de wanden nog 2 cm hoog aanwezig. We hadden geen tijd om ook deze te bergen. Hadden met het lieve weer al werk genoeg met de ééne zware plank. Het is echter waarschijnlijk, dat de

Het graf dat in 1923 door afslag van het zand tevoorschijn kwam. ZA, ZG, ZI, 296-477a.

kist een dezer dagen na storm weer blootkomt en dan ga ik ze halen.

"Ik had dat met n. jaar [nieuwjaar, A.F.] willen doen, maar toen kreeg ik bericht dat alles onder het zand zat. Dan had die kist met de bodem die nu veilig op Duinbeek ligt in den stal te zamen naar Middelburg worden kunnen vervoerd. De wegen zijn thans zoo abominabel dat ik het ontzie vanwege de glibberigheid om erheen te gaan.

"Echter ging ik er vanmorgen even heen om te zien of er voor morgen werk was. Echter was alles onder het zand. Ik laat mij nu waarschuwen als de klei blootkomt en ga er dan heen. Tot zoolang laat ik de plank maar waar zij is."⁸

Op de foto ligt de kist in de klei op het strand; enkele grote, afgeronde stukken klei of veen, "derrie", liggen erachter. Die kist heeft nog resten van de opstaande randen (meer dan 2 cm hoog, zo te zien), een deksel ontbreekt.

Omdat er geen verslag over het uitgraven van deze plank bekend is en hij ook niet in het depot ligt, is het waarschijnlijk dat het er niet meer van gekomen is hem toch nog uit te graven.

Ook de aanduiding van De Bruyne dat de wegen "abominabel" zijn, is interessant. Walcheren had sinds het in de middeleeuwen ingedijkt werd geen natuurlijke afwatering meer naar zee. Pas in 1929 werd bij Middelburg het gemaal

Boreel gebouwd om het overtollige hemelwater van midden-Walcheren het kanaal in te pompen, zodat het bij Vlissingen en Veere naar open water geloosd kon worden. In 1924 waren veel van de vaak nog onbestrate wegen in de winter dus nog slecht begaanbaar door de wateroverlast.

De geborgen grafplank

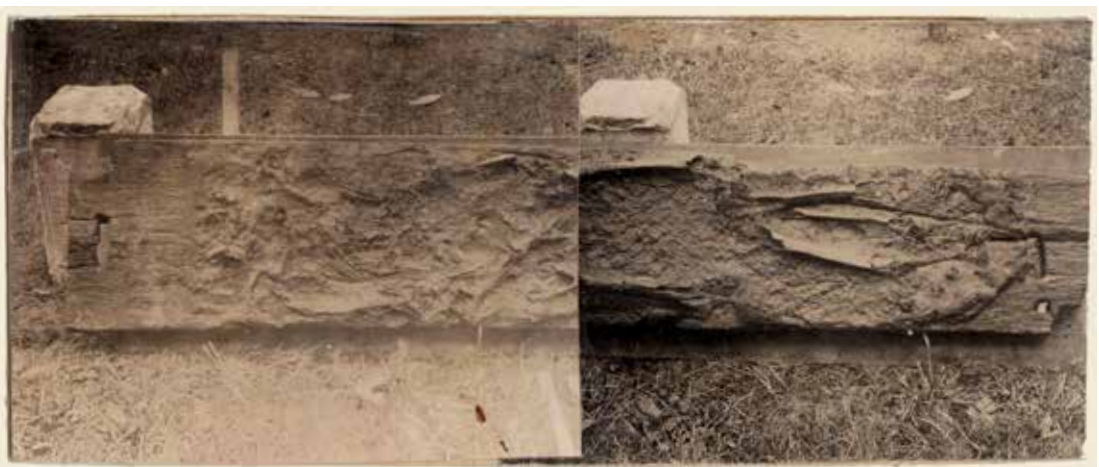
Een tweede foto van De Bruyne toont de grafplank die Unger en hij wél konden bergen. De foto is genomen in een tuin, waarschijnlijk die van het buiten Duinbeek, waar de plank in voorlopige opslag lag. De plank is horizontaal, schuin achteroverleunend tegen een paaltje gezet en een keer naar links opgeschoven om ook het voeteneind te kunnen fotograferen; daarna zijn de twee foto's aan elkaar gemonteerd. Opvallend is dat de menselijke resten – botten en kiezen – en het laagje grond er niet afvallen. Blijkbaar was de materie toen nog niet verdroogd. Welke van de vijf graven op het kaartje van Schoolmeester dit is, of dat dit het nieuw gevonden zesde graf is, weten we overigens niet. Het is wel de plank met de menselijke resten die nu onderzocht zijn.

De Bruyne schreef erover: “De tweede foto (slecht) stelt een geraamte in een zeer vergane toestand voor. Alleen de dijbenen enz. zijn nog vrij intact, de rest van het gebeente valt uiteen als men het aanraakt. Bovendien is er door ‘belangstellenden’ in gewroet. Dit alles hoop ik te voorkomen door mij spoedig te laten waarschuwen (als er weer graven vrijkomen op het strand).”⁹

Hij trok de conclusie: “In ieder geval, de klei was geen bewoonde oppervlakte tijdens het begraven, want dan zou het grafgat ook met klei zijn gevuld en de beenderen goed bewaard zijn gebleven. De bewoonde oppervlakte lag boven de klei en bestond uit zandgrond.”¹⁰

Dit is niet de laatste observatie van deze begraafplaats die ons bekend is. Op 15 november 1924 schreef P.J. van der Feen aan M. de Man: “Eindelijk ben ik vanmorgen bij laag water naar het strand gegaan. Tusschen de beide laatste paalhoofden (41 en 42) buiten Berkenbosch zijn 3 kisten nog zeer duidelijk zichtbaar, in een kreek, een decimeter onder water. Ik heb ze opgemeten, en stukjes schedel, die dreigden weg te spoelen, verzameld. Ik hoop, dat De Bruyne ze kan photographeren nadat we de kreek ontwaterd hebben. Ze kunnen de volgende dagen voormiddags zichtbaar zijn.”¹¹ Deze mannen, leeftijdgenoten, kenden elkaar goed en hielden elkaar op de hoogte. De bioloog P.J. van der Feen zou in 1925 M. de Man opvolgen als conservator van de archeologische collectie. Hij voorzag de brief aan De Man van een tekeningetje met de situatie ter plaatse, met de aanduiding “strandpaal 37 tusschen de paalhoofden 41 en 42” en een stukje strand dat hij aanduidt als “veenbank”. De schets is ogenschijnlijk zuid-noord georiënteerd en veel eenvoudiger dan die van N. Schoolmeester.¹²

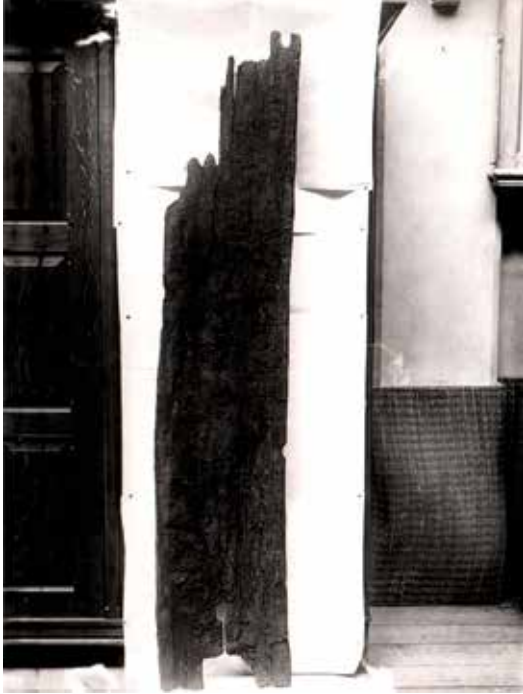
De twee bodemplanken – waaronder die met de menselijke resten die recentelijk onderzocht is – werden, zoals eerder vermeld, successievelijk naar het Genootschapsmuseum aan de Wagenaarstraat nr. 1 in Middelburg gebracht. De plank die

Een in 1923 opgegraven bodemplank. ZA, ZG, ZI, 296-477b.

Nico Schoolmeester uitgroef, werd daar pas gefotografeerd.

Dat het fotograferen van een groot, langwerpig object nog niet zo makkelijk was, bewijst de tweeledigheid van de foto die De Bruyne op Duinbeek maakte. In het museum aan de Wage-

Opstelling in het Museum van het Zeeuws Genootschap in de Wagenaarstraat te Middelburg van de bodemplank die N. Schoolmeester in 1921 vond.

naarstraat vonden ze er het volgende op: grote vellen wit papier werden met punaises aan een (kostbare) eikenhouten boekenkast geprikt. De plank werd rechtop gezet en zo gefotografeerd.¹³ Later is de foto bijgesneden en lang wisten we niet beter dan dat dit 'de' foto was. Maar een van de oude boekenkasten in de Genootschapskamer in het Zeeuws Archief vertoont verdacht veel kleine gaatjes...

Verhuizingen

In 1971 verhuisden de planken met de archeologica en de andere collecties mee naar het nieuwe Zeeuws Museum aan het Abdijplein. Toen provinciaal archeoloog Jan Trimpe Burger in 1980 een eigen Zeeuws archeologisch depot in Middelburg

wist te realiseren, kregen niet alleen de objecten die onder zijn leiding waren opgegraven daar een nieuwe plaats, maar ook de Genootschapsvondsten die in het museum niet opgesteld stonden maar in depot lagen. Ze gingen achtereenvolgens mee naar de Balans, Bachten Steene en tot slot naar de goed geklimatiseerde depots van de SCEZ aan de Looierssingel. Sindsdien worden ook de twee bodemplanken daar bewaard en zijn ze weer onderwerp van studie.¹⁴

Het is een goede gewoonte om (resten van) anonieme mensen die gevonden worden een naam toe te kennen: Ötzi, Krijn, Trijntje, Hilde. Ik stel daarom voor, nu we weten dat de menselijke resten op de grafplank die van een man zijn geweest, hem Nico te noemen, naar de conciërge van het Genootschapsmuseum die in 1921 het grafveldje ontdekte, in weer en wind heeft staan spitten op het strand en de duidelijkste overzichtstekening maakte die we hebben.

Noten

1. PZC, 14 december 2016, p. 1.
2. K. Heeringa, 1921, 'Jaarverslag over 1920/1921, uitgebracht in de Algemeene Vergadering van 6 April 1921 door den secretaris van het Genootschap', in: *Archief. Vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland*, pp. XII, XIII. Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Middelburg 1921.
- 3, 4. A. Meerkamp van Embden, 1922, 'Jaarverslag over 1921/1922, uitgebracht in de Algemeene Vergadering van 5 April 1922 door den secretaris van het Genootschap', in: *Archief. Vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland*, p. XV. Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Middelburg 1922.
5. ZB, Krantenbank Zeeland, *Middelburgsche Courant*, 164, nr. 81, 4 juli 1921, p. 2.
6. A. Meerkamp van Embden, 1924, 'Jaarverslag over 1923/1924, uitgebracht in de Algemeene Vergadering van 6 Mei 1924 door den secretaris van het Genootschap', in: *Archief. Vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland*, p. X. Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen, Middelburg 1924.
- 7, 8, 9, 10. Brief P. de Bruyne aan M. de Man, ZA, KZGW-309-989.
- 11, 12. Brief van P.J. van der Feen aan M. de Man, ZA, KZGW-309-989.
13. Eigen scan KZGW.
14. Zie ook: www.SCEZ.nl.

Uit de plaatsing van de kompasroos op deze kaart van ca. 1565, juist voor de Scheldemonding, is op te maken dat de Schelde veruit het belangrijkste vaarwater van de Lage Landen was.

Handel in Veere omstreeks 1575

Het gewest Zeeland vormde samen met het gewest Holland al vroeg de spil van de Opstand tegen Spanje (1568–1648). Zeeland was erg belangrijk mede omdat het dankzij de Schelde de toegangspoort tot Antwerpen vormde. Deze belangrijke stad was niet los te zien van het Zeeuwse gewest. De grondstoffen die in Antwerpen tot producten werden verwerkt, werden via Zeeland aangevoerd. Maar die handelswaar werd ook weer uitgevoerd en passeerde dan nogmaals de Zeeuwse havens. De wol uit Engeland en Schotland werd bijvoorbeeld in Antwerpen tot laken verwerkt en daarna weer geëxporteerd. Maar veelal werd het laken ook in Antwerpen geverfd. Daarvoor moesten dan ook verfstoffen worden geïmporteerd.¹ Behalve koopmansstad was Antwerpen ook het centrum van het intellectuele leven. De drukkerij van Plantijn was de belangrijkste van heel Europa. En Antwerpen was beroemd vanwege de fabricage van zeekaarten door bekende kaartmakers als Mercator en Hondius. De lijst van artikelen is te lang om op te noemen, maar één weinig genoemd product is het waard om apart te worden vermeld. Rondom de eerste jaren van de Opstand was toiletzeep een tamelijk schaars en onbekend artikel. Dat kwam voornamelijk omdat het productieproces geheim werd gehouden in steden als Marseille, Venetië en in Castilië.² Maar de Zeeuwse schippers die de zeep daar ophaalden en elders verkochten, raakten toch ook bekend met de productiegeheimen en zo kon zeep na verloop van tijd ook in onze regio worden gefabriceerd.

Ofschoon Antwerpen relaties had met alle delen van de wereld, was de handel op Engeland het belangrijkste. Er zijn dikke boeken gepubliceerd over de handel tussen Engeland en ook Schotland via Zeeland naar Antwerpen. Vaak hangen deze studies samen met de keuze die Vlissingen in april 1572 maakte voor de prins van Oranje. Daardoor kon de Westerschelde worden afgesloten voor schepen die het meer gezagsgetrouwe Antwerpen wilden bereiken. Er is dus veel studie verricht naar de vraag in hoeverre het prinsgezinde Vlissingen de stad Antwerpen heeft geruïneerd.³

Maar daarnaast is er een andere vraag interessant, namelijk hoe de handel via de Oosterschelde verliep. Hierbij speelde de stad Veere aan de Oosterschelde een rol die vergelijkbaar was met die van Vlissingen aan de Westerschelde. Ook vanuit Veere konden schepen op weg naar Antwerpen worden buitgemaakt. En tevens is interessant om na te gaan in hoeverre Zeeland haar eigen boontjes kon doppen, zelf artikelen kon produceren en in het buitenland kon verkopen zonder enige hulp van het steeds meer in nood gerakende Antwerpen. Bij dit alles is het belangrijk te weten dat aan het begin van onze Opstand in Engeland de protestantse koningin Elisabeth I op de troon zat, die er juist rond deze tijd veel moeite voor deed om handwerkslieden uit de Lage Landen haar land binnen te krijgen om daar nieuwe productiewijzen te introduceren.⁴ Dat was niet zo moeilijk. Aan het begin van de Opstand verlieten veel protestantse handwerkslieden de Lage Landen om vervolging te ontlopen. Tussen deze geloofsvluchtelingen bevonden zich ook vele personen die een relatie met Veere, Vlissingen of Zierikzee hadden. Tussen 1566 en 1576 was de situatie in Zeeland dus allesbehalve stabiel te noemen, met grote groepen die op de vlucht waren.

Vlucht

Den Briel was op 1 april 1572 door prinsgezinden ingenomen en Vlissingen en Veere volgden enkele dagen erna. Maar het had al langer gerommeld. Omstreeks augustus 1566 had de onvrede in het land tot de Beeldenstorm geleid waarbij vele kerken en kerkelijke instellingen, zoals abdijen en kloosters, het moesten ontgelden. Ze werden vernield en geplunderd. Margaretha van Parma, de landvoogdes in naam van haar halfbroer, de Spaanse koning Filips II, had na de Beeldenstorm de rust enigszins weten te herstellen. Maar de koning had desondanks de hertog van Alva met zijn troepen naar de Lage Landen gestuurd. De hertog arriveerde in 1567 in Brussel. Niet lang na zijn komst werd de zogenoemde Raad

van Beroerten of Bloedraad ingesteld, die zich als eerste bezighield met het berechten van degenen die aan de Beeldenstorm hadden deelgenomen. Talloze Zeeuwen verlieten rond de komst van Alva de Lage Landen; ze kozen voor Engeland, maar zijn na de overgang van steden als Vlissingen

Oudekerke kocht voor 23 duizend carolusguldens en de heerlijkheid van Capelle twee dagen later voor 1.020 carolusguldens.⁵ Paulus van Hertsbeke was zo vermogend dat hij zich voor deze beide aankoopssommen borg kon stellen. En passant kocht hij ook nog een ander deel van deze boedel

Ortelius maakte omstreeks 1575 deze kaart van Zeeland. Met Veere in het noorden van Walcheren en Vlissingen in het zuiden, die beide in handen van de prins waren, konden alle toegangswegen tot Antwerpen worden afgesloten.

gen en Veere weer in het Zeeuwse terug te vinden. Ook Antwerpenaren zijn al dan niet via Engeland naar Zeeland getrokken, van waaruit zij hun handel op Engeland en Schotland konden voortzetten. Daarbij is de familie Van Hertsbeke, afkomstig uit Zierikzee maar ook lange tijd werkzaam in steden als Steenberghe en Antwerpen, niet snel over het hoofd te zien. Pater familias was ongetwijfeld Paulus (ook Pauwels) van Hertsbeke, een Zierikzeeenaar die via Antwerpen fortuinen had verdiend in de handel.

Hoe rijk Van Hertsbeke was, blijkt uit een decreetbrief die werd uitgegeven toen de stad Zierikzee, op 16 november 1566, de heerlijkheid

van de markies van Veere voor zichzelf, waarmee hij zich in het vervolg kon tooien met de titel “heer van Bruinisse”.⁶ Van Hertsbeke werd op 17 mei 1567 door “Philips, koning van Castiliën, ten onversterfelijken erflen met de heerlijkheit Brunisse, gezegd Oistduvelant” beleend.⁷ Zijn dochter Clara was de rijkste vrouw van Antwerpen. Haar bezit werd geschat op maar liefst 51 duizend gulden.⁸ Maar zij was ook zeer eigenzinnig. Zij had haar echtgenoot verlaten en leefde in zonde samen met de burgemeester van Breda, Anthonie Backeler, die aan beeldenstormers onderdak verschafte. Daarnaast was ze ook nog eens de grote contribuante geweest aan de ‘bewe-

ging van Drie miljoen', waarmee godsdienstvrijheid gekocht had moeten worden.⁹ Tot deze contribuanten behoorde eveneens Jan Carlier, een van de belangrijkste Antwerpse beeldenstormers, die we in 1576 als zakenman te Veere zullen aantreffen.¹⁰ De beweging van Drie miljoen was een samenspel tussen rijke kooplieden die deze som bij elkaar wilden leggen om aan koning Filips te schenken op voorwaarde dat ze daarmee vrijheid van godsdienst zouden krijgen. Dit wees de koning resoluut af. Het boezemde hem angst in dat de handelaren zoveel geld konden opbrengen. Hiermee zouden ze immers ook een leger tegen hem op de been kunnen brengen. Het is dus niet verwonderlijk dat Clara een van de eersten was die zich voor het gerecht moest verdedigen. In het vonnis van de Raad van Beroerten van 17 augustus 1568 werd zij bij verstek veroordeeld.¹¹

Maar zo waren er meer. Een belangrijke handelaar te Antwerpen en vriend van Jan Carlier was Lucas de Hailly, die samen met zijn broer Jan aan de Antwerpse beeldenstorm had deelgenomen. Hij was zelfs opgetrokken "totaan Mechelen" en had ook de abdij van Hemiksem vernield.¹² Ook deze Lucas werd – samen met vrouw, broer en schoonzus – voor zijn daden op het matje geroepen en vond het verstandiger om naar Engeland te vluchten.¹³ Wij zullen ze verderop nog tegenkomen.

Prijzenhof

Toen Veere in april 1572 voor de prins koos, werd er vrijwel meteen een zogeheten prijzenhof ingesteld.¹⁴ De prins had op dat moment slechts een handvol steden achter zich weten te krijgen en zat in geldnood. Veel gevluchte personen hadden als watergeus hun heil op het water gezocht. Het was de bedoeling om van deze ongeregelde kapers een reguliere marine te maken. Daarvoor gaf de prins zogenoemde kaperbrieven uit. Daarmee werden kapers 'nette' militairen en waren ze geen ordinaire misdadigers meer. Hier stond wel het een en ander tegenover. Degenen die in naam van de prins kaaptten, moesten schippers met rust laten die geld aan de prins afdroegen en dus prinsgezind waren. Deze schepen kregen zogenoemde convooi- of licentbrieven mee, met de opbrengst waarvan de prins zijn opstand kon bekostigen.¹⁵ Schepen die niet over zo'n brief beschikten mochten door de kapers worden overmeesterd en naar

Vlissingen of Veere opgebracht. Hier werd eerst geverifieerd of de schipper inderdaad zijn licensen en convoien niet had betaald. Bij ingebrekestelling werden schip en lading bij een prijzenhof per opbod verkocht. De buit werd verdeeld tussen kapers, de prins persoonlijk en de "gemene zaak". Hendrik Somers leidde vanaf de overgang van Veere naar de prins in april 1572 dit prijzenhof.¹⁶ Hij was de schoonvader van Daniel de Pottere, een koopman te Veere aan wie verderop nog uitgebreid aandacht zal worden besteed.¹⁷ Somers wordt als leidende persoon in Veere genoemd die tevens voor de prins de oorlogsuitgaven bijhield.¹⁸

Maar ondanks een zekere graad van organisatie door de prins, via kaperbrieven, licent- en octrooibrieven was de situatie op de Noordzee allesbehalve overzichtelijk te noemen. Zowel bij de kapers als bij de kooplieden waren er personen die zich niet in dit keurslijf lieten persen. Als ongeregistreerde kapers zonder brief een schip aanhielden, konden zij hun buit niet bij een prijzenhof aanbrenghen. Zij brachten hun buit in het holst van de nacht in schimmige Engelse haventjes aan land, waarna opkopers er wel voor zorgden dat deze buit druppelsgewijs op de Engelse markt kwam.¹⁹ Hiermee waren door de opkopers grote sommen geld te verdienen. Een voorbeeld van zo'n opkoper is Cornelis de Hooghe, die eerst in Londen woonde maar later naar Ipswich verhuisde en daar van deze duistere praktijken leefde als een vorst.²⁰ De Hooghe was goed ingevoerd in het Zeeuwse, want hij had geld geleend van de al vermelde Paulus van Hertsbeke om een handelsfirma op te zetten. Hij was samen met Clara van Hertsbeke naar Engeland gevlucht en had samen met de Antwerpse beeldenstormer Lucas de Hailly van koningin Elisabeth een octrooi gekregen op de fabricage van zeep in Engeland en hij zou, toen de kaapvaart op de Noordzee in 1575/'76 begon in te storten vanuit Veere gaan handelen op Londen, samen met Daniel de Pottere, de schoonzoon van Hendrik Somers, burgemeester van Veere en beheerder van het prijzenhof.²¹

Onoverzichtelijk

De jaren 1568–1576 zijn als uiterst onoverzichtelijk te karakteriseren. Natuurlijk waren er eerlijke schippers die op een keurige manier hun brood verdienden met het transporteren van koopwaar.

Maar vele Zeeuwen leefden van de kaapvaart.²² Voorafgaand aan het overlopen van Vlissingen en Veere naar de prins in 1572, werd de Noordzee onveilig gemaakt door allerhande kapers die aan de kusten kloosters, kerken en abdijen plunderden en kerkzilver en andere waardevolle voorwerpen in diverse havens probeerden te verkopen en bovendien eerlijke schippers beroofden. Pas in 1572 begon er enige structuur te komen toen de prins zijn stelsel van octroobrieven en een tweetal prijzenhoven installeerde. Een nog nieuwer tijdperk trad in 1576 aan toen de Pacificatie van Gent werd getekend en er een zekere vorm van religieuze vrijheid ontstond. Vele kapers stapten weer aan de wal om een eerlijk vak te gaan uitoefenen.²³

Deze drie, niet al te scherp gescheiden tijdperken zijn ook bij de hier genoemde personen terug te vinden. De Ipswichse handelaar Cornelis de Hooghe vormt een interessant voorbeeld van hoe bont het gezelschap was dat in deze jaren in Veere en Zierikzee handel dreef. De Hooghe was in 1541 in Den Haag geboren en streed er zijn hele leven voor om als bastaard van keizer Karel V te worden erkend. Hij was inderdaad aan het begin van de jaren 1560 aan het hof van zijn veronderstelde halfzuster Margaretha van Parma te vinden en bovendien verklaarde de rechtsgeleerde Hugo de Groot (Grotius) dat hij op zijn mogelijke vader, de keizer en zijn mogelijke halfbroer, koning Filips van Spanje, leek.²⁴ Of hij inderdaad een bastaard van de keizer was, is in dit verhaal niet van belang, maar het geeft wel

aan hoe pluriform en schilderachtig het gezelschap van kooplieden was.

Maar rond 1575 werden de bordjes verhangen. De handel kon en moest op een meer reguliere wijze worden afgewikkeld. Er waren weinig zee-schuimers over die midden in de nacht tegen soms maar tien procent van de handelswaarde hun buit hoopten te kunnen slijten. Na een periode waarin schippers al blij waren het er levend vanaf te brengen en handelaars in hun handen knepen als hun koopwaar niet in beslag werd genomen, kwam er in de loop der tijd meer behoefte aan een reguliere handel die was gebaseerd op goede contracten, vertrouwen en solide afspraken.

De hier besproken personen, die in de kaapvaart en de niet-reguliere handel groot waren geworden, hadden duidelijk moeite aan deze nieuwe situatie te wennen. De handel begon zich bovendien te verleggen van producten uit Antwerpen naar producten uit Zeeland zelf. De beroemde Zeeuwse uien vonden ook in die tijd al gretig aftrek in Engeland en Schotland en de Veerse familie De Pottere had intussen de fabricage van zeep onder de knie gekregen. Deze fabricage vond evenwel in Bergen op Zoom plaats, bij Lodewijk de Pottere.²⁵ Of de kwaliteit van de zeep van Daniel de Pottere altijd even uitmuntend was valt overigens te betwijfelen, want in 1576 klaagden twee Schotse handelaren, George Kinkaid en William Fairlie, over zeep van een onbruikbaar slechte kwaliteit.²⁶

Strooiopenningen, uitgedeeld bij de inhuldiging van prins Willem als markies van Veere, 1581. ZA, ZG, ZI, III-817.

Slechte afspraken

Maar een goed voorbeeld van hoe moeilijk het was om kapers, illegale opkopers, zeeschuimers en dergelijk volk tot reguliere kooplieden om te smeden, deed zich voor in 1575 toen de al

ten betalen. Tot zover ging alles goed, maar vervolgens bleek hoe weinig de drie heren eigenlijk van de reguliere handel hadden begrepen. Ze waren weliswaar alle drie gepokt en gemazeld in duistere gelegenheidshandeltjes met kapers als er weer eens een schip was overvallen, maar ze kon-

Gezicht op de stad Veere vanuit de zee, begin zeventiende eeuw. ZA, ZG, ZI, II-995.

genoemde Cornelis de Hooghe de beeldenstormer Jan Carlier benaderde.²⁷ Carlier had in Normandië een partij pastel in de aanbieding. Naar die verfstof was veel vraag in Engeland, sinds wollen stoffen ook daar konden worden geweven en geveerd. Pastel was echter duur. Het moest moeizaam worden bereid uit blaadjes van planten die op de juiste wijze moesten fermenteren. De Hooghe stond erom bekend zijn geld erdoorheen te jagen en hij had dan ook te weinig geld om de drie scheepsladingen pastel aan te kopen om ze vervolgens in Londen tegen een hogere prijs te verkopen. Hij besloot dus een geldschiet in de arm te nemen. Die vond hij in de Veere naar Daniel de Pottere en diens vriend Otto van Meerum. Zij hadden het geld om de drie scheepsladingen pastel van Jan Carlier aan te kopen en de pastel enige tijd in een aantal Veerse kelders op te slaan totdat een koper zou zijn gevonden. De Pottere en Van Meerum mochten natuurlijk ook delen in de eventuele winst. Daarvan zouden zij een derde krijgen, maar als er verlies zou worden geleden zouden zij een derde van het verlies moe-

den slecht overweg met de geaccepteerde handelspraktijken. Er werd dus ook geen goed contract opgesteld en evenmin een behoorlijk plan gemaakt om de verfstof te verkopen. De gehele verkoop ontaardde dan ook in een klucht. De Hooghe reisde naar Londen om daar een koper te vinden. Hij vond deze in de Nederlandse koopman Willem Bernaerds die in Londen een handelshuis op Zeeland had, maar tegelijkertijd waren De Pottere en Van Meerum bezig dezelfde partij pastel in Veere te verkopen. Het was in zekere zin een geluk te noemen dat zij een koper vonden in Joris Alyn, de Veerse agent van dezelfde Londense Willem Bernaerds, zodat de pastel niet aan twee verschillende partijen werd verkocht. Maar wel bleken de verkoopprijzen aanzienlijk te verschillen. Waarschijnlijk was De Hooghe een betere koopman, want zijn prijs lag een stuk hoger dan die welke De Pottere en Van Meerum hadden bedongen. Na terugkomst uit Londen kreeg De Hooghe het gehele verhaal te horen en hij was hierover furieus. Volgens hem hadden De Pottere en Van Meerum niet het recht gehad de pastel

zonder zijn medeweten te verkopen, laat staan tegen een lagere prijs. De Pottere en Van Meerum brachten hier tegenin dat ook hun prijs niet zo slecht was, maar daar wilde De Hooghe niet van horen. Toen het moment kwam dat de pastel vanuit de kelders in drie schepen werd geladen om

ber 1575 besliste dat de drie schippers vrijgelaten moesten worden en mochten uitvaren.²⁹ Dit ongetwijfeld tot grote ergernis van De Hooghe die in het uitvaren “pure diefstal” zag. Daarna bogen enkele scheidsrechters zich over het vraagstuk en kwamen tot de conclusie dat ook de lage prijs die

De inhuldiging van prins Maurits als markies van Veere in 1588. Uit: Te Water, ZA, ZG, ZI, III-85.

naar Londen te worden getransporteerd, stak De Hooghe hier een stokje voor. Hij meende dat hij hiervoor geen toestemming had gegeven omdat hij de hoge prijs nog niet in ontvangst had genomen, maar agent Alyn verklaarde dat hij netjes had betaald aan “de gemachtigden” van De Hooghe en daarom de schepen mocht laten uitvaren. De Hooghe stapte daarop naar de magistraat van Veere en liet de drie schippers Matthijs Pieterss., Gerrit Yemantss. en Jan Bruyn “wegens diefstal” gevangen nemen.²⁸ Maar daarmee was de zaak nog lang niet opgelost. De drie schippers konden vanuit de gevangenis niets verdienen en begonnen te klagen dat zij nergens schuld aan hadden. Ze vroegen om hun vrijlating. De zaak kwam voor de Veerse rechtbank, die op 9 decem-

te Veere was bedongen heel redelijk was. Maar ook dit antwoord kon De Hooghe niet tevreden stellen. Hij vond nog steeds dat alleen de afspraak die hij in Londen over de prijs had gemaakt de enige juiste was en dat hij helemaal niets had te maken met de afspraken van De Pottere en Van Meerum. Hij zocht het dus hogerop en wel naar het Hof van Holland en Zeeland dat in die dagen in Delft was gevestigd. Ook daar kreeg De Hooghe echter ongelijk. Ook dit hof vond dat de prijs die te Veere was afgesproken niet slecht was en het hof boog zich niet over de halfzachte afspraken die tussen De Hooghe, De Pottere en Van Meerum waren gemaakt. Deze mondelinge afspraken hadden misschien wel gewerkt in de tijd van de kapers, maar in de nieuwe tijd moesten de con-

tracten net zo waterdicht zijn als de schepen waarin de goederen werden vervoerd.

Noten

1. Een van de grootste importeurs van verfstoffen was Pierre de Moucheron, die Frankrijk (Boissy de Chartes) was ontvlucht en in Middelburg met Ysabelle Anthonisdr. was getrouwd. Bron: Stadsarchief Antwerpen, Pk. 1502, Vlaamse Stam 1968, p. 8296.
2. Gordon Phillips, *Seven centuries of light: the Tallow Chandlers Company*, Granta Editions 1999, p. 211: "The misterie, arte way and meanes of making of hard soape', generally called Venice, Marseilles or Castile, remained a mystery and the products foreign luxuries."
3. Twee studies die in verband met de afsluiting van de Schelde niet onvermeld mogen blijven zijn: George Ramsay, George Daniel, *The queen's merchants and the revolt of the Netherlands*, Manchester 1986; Victor Enthoven, *Zeeland en de opkomst van de Republiek, Handel en strijd in de Scheldedelta, c. 1550-1621*, proefschrift, Leiden 1996.
4. Edward Wyndham Hulme, 'The early history of the English patent system', in: *Select Essays in Anglo-American Legal History*, by various authors, compiled and edited by a committee of the Association of American Law Schools, in three volumes, Boston 1909, vol. 3, p. 53 e.v. Hierin is te lezen dat de benodigde grondstoffen voor de zeeproductie uit Antwerpen kwamen, maar ook hoe koningin Elisabeth een kapitein, Gerard Honricke, overhaalde "the true and perfect art of making saltpetre", nodig voor de zeeproductie, in Engeland bekend te maken. Hij zou hiervoor £ 300 ontvangen.
5. *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven, 1907*, 's-Gravenhage 1908. Afschrift in nr. 149. N.B. Hieronder staat aangetekend dat de stad Zierikzee de heerlijkheid Oudekerke op 16 november 1566 voor 23 duizend carolusguldens heeft gekocht, dat dezelfde de heerlijkheid Capelle op 18 november 1566 voor 1.020 carolusguldens heeft gekocht en dat Pauwels van Hertsbeke zich op 21 november 1566 voor de betaling der koopsommen heeft borg gesteld.
6. *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven, 1907*, 's-Gravenhage 1908. Afschrift in nr. 124 t/m 136. Zie ook Wagenaar, Volume 10, pp. 524-525.
7. *Verslagen omtrent 's Rijks oude archieven, 1907*, 's-Gravenhage 1908. Afschrift in nr. 124, 17 mei 1567.
8. Guido Marnef, *Antwerpen in de tijd van de Reformatie. Ondergronds protestantisme in een handelsmetropool 1550-1577*, Amsterdam/Antwerpen 1996. Zie ook: www.dbnl.org/tekst/marn002antw01_01/colofon.htm Marnef, 1996, p. 134: Clara van Hertsbeke bezat 51 duizend gulden en behoorde tot de hoogste klasse.
9. Dit vonnis bevindt zich in het archief van Antwerpen, A.R.A. Br. Rek. 111f 20, en is tevens integraal opgenomen in Beenakker, 1971, Bijlage II, p. 163.
10. *Kroniek van Antwerpen*, p. 218: "Jan Charlier met sijne huys vrouwe Isabella de Cordes, dochter van Arnaut de Cordes van Valenchijn". Zie ook: Conseil des Toubles 21, Archives Générales du Royaume, Brussel, Rekenkamer nr. 18.312, f° 1v°2.
11. Dit vonnis bevindt zich in het archief van Antwerpen, A.R.A. Br. Rek. 111f 20, en is tevens integraal opgenomen in: A.J.M. Beenakker, *Breda in de eerste storm van de opstand, van ketterij tot beeldenstorm, 1545-1569* (bijlage II, p. 163, proefschrift Leiden), Tilburg 1971.
12. Peter Arnade, *Beggars, iconoclasts and civic patriots: the political culture of the Dutch revolt*, New York 2008, p. 147.
13. Meer over de brekers is te lezen in Scheerder 1978, pp. 40-42, en in Van Roosbroeck 1930, pp. 35-36. Daarnaast zijn er bijzonderheden te vinden in het Registre des condamnés et bannis (Algemeen Rijksarchief, Rekenkamer, Register 111). Op fol. 8v is de veroordeling van Lucas de Hailly te vinden, op fol. 9v de veroordeling van Fleurquin en SaintVaast.
14. Enthoven 1996, p. 97 e.v.
15. Enthoven heeft in zijn dissertatie (1996) uitvoerig onderzoek naar deze brieven verricht.
16. Enthoven 1996, p. 97 e.v.
17. In het kohier van de 200ste penning van Veere van 1596 staat het Veerse huis Het Lammetje op naam van Janneken Somer, weduwe van Daniel de Pottere. Janneke wordt in 1594 nog als eigenaar vermeld (ASV, inv.nr. 1419, en ministerie van Volkshuisvesting, Bouwhistorische aantekening, De Schotse Huizen Het Lammeken en In den Struys, p. 11).
18. Enthoven 1996, p. 97.
19. Parker 1979, p. 121: "The Dutch colonies of refugees in England provided an ideal market for the prizes taken by the Beggars, and they soon became centers of a highly efficient distribution network." Zie ook Ramsay 1986, p. 169, en Enthoven 1996, p. 59.
20. Veel over Cornelis de Hooghe is te lezen in: Jakob Smit (1879-1947), 'De aanslag van Cornelis de Hooghe op de veiligheid van den Staat 1583', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde*, verzameld en uitgegeven door N. Japikse, 1939, p. 73 e.v.
21. Nationaal Archief, Den Haag, Sententiën van het Hof 1576-1577, nr. 164. Een uittreksel ervan is te vinden op www.historici.nl, onder nr. 1331 (13 december 2014).

22. Enthoven 1996, p. 65: een belangrijk deel van maritiem Zeeland was betrokken bij de kaapvaart.
23. Enthoven 1996, pp. 65-66.
24. Jan Waszink, *Hugo de Groot, Kroniek van de Nederlandse oorlog, de opstand 1559-1588*, vertaling en nawoord Jan Waszink, Vantilt 2014, p. 149.
25. In *Taxandria, Tijdschrift voor Noordbrabantsche Geschiedenis en Volkskunde*, vierde jaargang, is door hoofdredacteur W.J.F. Juten een belangrijke bijdrage aan de familie De Pottere opgenomen (p. 216 e.v.). Hierin is te lezen: "De De Pottere's, die in Zeeland zijn geweest, zijn eveneens van onze (Brabantse) familie." Hieruit mag blijken dat de zeephandelaar Daniel de Pottere inderdaad familie was van de zeepbereider Lodewijk de Pottere uit Bergen op Zoom.
26. "De regeering van Edinburgh verzoekt die van Veere recht te willen doen in deze zaak. Edinburgh, 1576 Juni 29." Gemeentearchief Veere, loket Schotsche court origineel, akte 1321.
27. De chaotische werkwijze van de kooplieden is na te lezen in het vonnis, uitgesproken door het Hof van Holland te Delft op 19 maart 1577, dat is te vinden in het Nationaal Archief te Den Haag: Sententiën van het Hof 1576-1577, nr. 164. Een uittreksel ervan is te vinden op www.historici.nl, onder nr. 1331 (13 december 2014).
28. Van slechts een van de schippers is elders een spoor gevonden: Gerrit Yemants komt voor in de 100e penning van Arnemuiden. Het kohier van de 100e penning van Arnemuiden over het jaar 1584, geschreven door A.H.G. Verouden, G.A. Arnemuiden, inv.nr. 1451, persoonsnr. 130. Gerrit Yemants = eigenaar van huis waarin Neele Yemants woonde.
29. 1575 December 9. Rijksarchief, Middelburg: Rol van crimineele en civiele zaken van Vere 1574-1577, fol. 82 vo.

Omgangs- en relatievormen uit de traditionele plattelandscultuur.

Enige opmerkingen over het geografische aspect en enkele 'relicten'.¹

"Met name in kleinere dorpen en afgezonderde geloofsgemeenschappen", aldus de historicus Otto Knottnerus (1959) die opgroeide in het Groninger Oldambt, "bestond nog in mijn jeugd een patronagesysteem dat kenmerkend was voor het oude platteland." Knottnerus haalt vervolgens E.W. Hofstee aan uit diens bekende boek over deze regio. De boer zag er zichzelf in de jaren zestig nog als "de vertrouwde vertegenwoordiger van het groepje, dat onder zijn patriarchale leiding leefde. (...) Hij was hun stem en het was niet geheel ten onrechte, dat hij hen als het ware vertegenwoordigde in de dorpsgemeenschap. Het was voor de arbeider niet 'een' boer, maar 'hun' boer, die als lid van de kerkenraad, als gevolmachtigde of hoe dan ook een rol van betekenis in het dorpsleven speelde."² Studies zoals deze zijn er over het Zeeuwse platteland niet verschenen, maar Hofstees beschrijving moet ooit eveneens gegolden hebben voor aanzienlijke delen van deze met de Groningse kleistreken vergelijkbare provincie.

Interessant is Knottnerus' observatie dat de "eigen regels en omgangsvormen" van de "oude plattelandscultuur" nog voorkwamen tot ver in het derde kwart van de twintigste eeuw. De afhankelijkheidsrelatie van arbeiders ten opzichte van de werkgever kende ook niet-economische componenten en daarbij was sprake van vrijwillige keuzes. Het gebruikelijke nieuwjaars- en verjaardagsbezoek van een ex-werknemer aan zijn grootvader, landbouwer, ontlokte Knottnerus de opmerking: "De relatie tussen boer en grootknecht had iets eigenaardigs dat zich leek te onttrekken aan de onverbiddelijke wetten van de moderne tijd. Het sociale onderscheid werd eventjes overbrugd, maar ook telkens weer bevestigd in het dagelijkse verkeer. De één speelde de gulle gastheer, de ander de bescheiden gast." In een veel verder verleden hadden grote Oldambtster boeren losse arbeiders gesteund die zich opwerkten tot keuterboer – de één had de arbeid van de ander nodig en andersom.³

In dit artikel onderzoek ik of ook in Zeeland na 1950 sporen van zulke regels en omgangsvor-

men uit de oude plattelandscultuur voorkwamen. In aansluiting op Knottnerus' lokalisering van het fenomeen "met name in kleinere dorpen en afgezonderde geloofsgemeenschappen" vraag ik aandacht voor de geografische factor. Meer dan een zeer voorlopige inventarisatie wil dit artikel niet zijn. Het gaat ook niet over vormen van informeel leiderschap met een religieuze achtergrond en 'status' op zich is evenmin aan de orde.

Vertegenwoordigen

De bekendste erfenis van het 'patronagesysteem' is de vrij algemene oververtegenwoordiging van boeren in plattelandsgemeenteraden. Zeeuwse gegevens bevestigen de conclusies uit nationaal onderzoek dat deze in wat afgelegen en kleinere gemeenten het langst voortduurde. Dat kwam niet alleen door het leiderschap dat aan landbouwers werd toegekend, maar ook doordat zij over meer tijd beschikten dan anderen om te vergaderen. Critici van het vooroorlogse bestel zoals de Walcherse schrijver H. Sturm, vermoedden overigens dat tijdens grote visites waar verschillende boeren-raadsleden aanwezig waren, informeel vooroverleg voor de raadsvergaderingen plaatsvond: "Daar wier beslist wie gemeentesecretaris zou worden, wie wethouder en wat de nieuwe meester op school mocht verdienen... De neuzen waren vooraf toch al geteld."⁴

De afbraak van de relatieve boerendominantie in Zeeland voltrok zich soms geleidelijk, zoals te Mariekerke: tussen 1970 en 1986. Elders, zoals in Middenschouwen, vormden eerst de herindeling van 1960 en daarna de verkiezingen van 1970 versnellingsmomenten.⁵ In wat grotere gemeenten kon deze beweging al voor de herindeling flink op gang komen. Op Tholen, met gemeenten van minstens 1.300 inwoners, liep het percentage landbouwers in de gemeenteraden terug van 49 in 1953 tot 30 in 1970. In Poortvliet, Scherpenisse, Sint-Annaland en Oud-Vossemeer waren in 1970 drie van de zeven raadsleden boer, in het afgelegen Stavenisse echter maar één. De PvdA had er, net als in het 'rooie' Sint-Maartensdijk,

drie zetels⁶ en drie andere werden bezet door de SGP waarvan de achterban op Tholen grotendeels bestond uit arbeiders en kleine middenstanders. De grote afbraak van de boerenvertegenwoordiging op Tholen was in gang gezet door het doorsnijden van de band tussen boer en arbeider,

verhoudingen. De reden daarvan had niet per se met traditionele verhoudingen te maken: Tholen in de jaren vijftig en delen van Zeeuws-Vlaanderen heel wat langer, waren grotendeels (nog) onverzuild en werden gedomineerd door lokale partijen – aan de Zeeuws-Vlaamse grenskant in

Landbouwer J. Lampert en landarbeider J. Geertse, werkend op het land, ca. 1930. ZB, Beeldbank, rec.nr. 68859.

eerst door de grote vraag naar werk bij de Delta-werken en vanaf de late jaren vijftig door de pendelarbeid.⁷

Deze gegevens kunnen met vele andere worden aangevuld. Zo had in de grote Zeeuws-Vlaamse gemeenten Sint-Jansteen en Clinge de vanaf 1930 plaatsvindende opkomst van de textiel fabrieken later, in de jaren veertig en vijftig, een met de Thoolse situatie vergelijkbaar effect.⁸ In deel 4 van de *Geschiedenis van Zeeland* schreef ik samenvattend: “Op gemeentelijk niveau werkte de sociale tweedeling nog na tot de grote herindelingsronde tussen 1960 en 1971. Toen verdwenen uit de kleinste gemeenten de laatste plaatselijke partijtjes die de traditionele leidersfamilies vertegenwoordigden.”⁹ Bij mijn onderzoek op Tholen, maar vooral in Zeeuws-Vlaanderen, viel me op hoezeer informeel leiderschap een rol speelde in de plaatselijke machts- en politieke

meerderheid met vrije lijsten rondom één persoon. De lokale leiders waren vaak, maar niet altijd, gezeten landbouwers. Een deel van de traditionele vrije lijsten in Zeeland verdween tussen 1958 en 1966 in snel tempo. De resterende waren hoofdzakelijk te vinden in homogeen rooms-katholieke gemeenten en daarmee een ‘gewoon’ landelijk fenomeen. Ook in Noord-Brabant hielden zulke persoonsgebonden lijsten lang stand “in het moderniseringsproces na de jaren zestig”.¹⁰

Bij deze politieke rol van de landbouwers, zeg maar als vertegenwoordiger van een soort ‘clientèle’, moet gewezen worden op de historische uitgangspositie. Ik vraag me af of in de negentiende eeuw met zijn zeer beperkte kiesrecht hun informele leiderschap ten dele de rol heeft gehad van belangenbehartiging voor een buurt of deel van een gemeente. Veel raadsleden waren boer, woon-

den dus in het buitengebied en vaak in zekere mate over de gemeente verspreid.¹¹ Of bewust naar een bepaalde spreiding gestreefd werd, is niet duidelijk – het kwam soms wel voor bij hervormde kerkenraden.¹² Omdat door het censuskiesrecht alleen de meer gegoede boeren een zetel konden bezetten, was een zekere spreiding ook logisch. Boeren met veel land wonen meestal niet op een kluitje bij elkaar.

Deze negentiende-eeuwse boeren kenden de fysieke omstandigheden én de mensen in hun deel van de gemeente en brachten eventueel de belangen daarvan naar voren tijdens raadsvergaderingen. Een onbekend fenomeen is dat niet. Nog steeds brengen raadsleden de belangen van hun eigen woonplaats naar voren, maar voorheen gebeurde dat op een veel kleinere schaal en mogelijk veel frequenter dan nu. Nog tussen 1947 en 1967 vertegenwoordigde SGP-raadslid en landbouwer C. de Nood in de toch al kleine gemeente Waterlandkerkje duidelijk ook het belang van ‘zijn’ buurtschap Klein-Brabant – een voorbeeld dat vermoedelijk met vele andere kan worden aangevuld.¹³ De enkele maal dat het verschijnsel een formele status kreeg, zoals bij de vrije lijst-Schore te Kapelle, waren de belangen van een zich achtergesteld voelend deel van een gemeente in het geding. De lijst, die tot in de jaren zestig geleid werd door commissaris C. Goud,¹⁴ ontstond in 1946 mede als reactie op de herindeling van 1941 toen Schore zonder enige vorm van inspraak werd opgeheven. Gemeentebelang, dat van 1949 tot 1960 in de gemeente Oosterland functioneerde, was in feite de partij van het kleine Sirjansland. Het GB-raadslid sprak voor het lokale belang en had boeren én arbeiders achter zich, kiezers die bij landelijke verkiezingen voornamelijk verzuimd stemden.

Werk situatie

Het ‘politieke’ aspect was maar één zijde van het traditionele patronagesysteem. Een andere was uiteraard de invloed van dat systeem op de werkgever-werknemerverhoudingen. Deze invloed werd in de jaren twintig en dertig algemeen gehekel in de bladen van de socialistische én de confessionele landarbeidersbonden, al dan niet voorzien van het predicaat “echt Zeeuws”. Misschien onnodig uit te leggen: de informele verhoudingen werkten in deze visie – en dat was ook

meestal werkelijk het geval – in het financiële nadeel van de werknemers. De door de landbouwers geroemde ‘gemoedelijkheid’ en de ons-kent-onsverhoudingen doorkruisten modernere vormen van belangenbehartiging door vakgenoten/bondsvertegenwoordigers. Te loochenen viel ech-

Eigenaar en bestuurder van de voorste tractor is landbouwer Kees de Nood uit Waterlandkerkje, ca. 1930. Bron: www.agrifoto.nl, coll. Kees de Nood.

ter niet dat de bonden indrongen op bestaand terrein: de gelaakte verhoudingen behoorden tot het bekende, de bonden tot de buitenwereld. Met het sluiten van provinciebrede cao's vanaf de jaren veertig¹⁵ verviel deze conflictstof echter. Hieraan moet worden toegevoegd dat met de bedoelde ‘gemoedelijke’ verhoudingen heel materiële zaken gepaard gingen: een deel van de boeren ploegde het eigen stukje land van hun vaste arbeider, allen ploegden diens aardappelland, sommigen verkochten ook zijn oogst voor hem op de markt.

Het dagelijks werk, in gezamenlijkheid verricht, was vanzelfsprekend een belangrijke voedingsbodem voor traditionele omgangsvormen. Dat gold niet alleen voor de verhouding tussen boer en landarbeider, die zeker in de wat minder grote bedrijven hun dagelijkse werk vaak samen verrichtten. In gezamenlijkheid dingen regelen en verzorgen door buurtgenoten is vooral bekend uit gemeenschappen van kleine boeren, met name beschreven voor de zandgronden: een strikt informeel geheel van onderlinge afspraken, wederkerig en dus niet vrijwillig in de strikte zin van het woord.

Een Zeeuws voorbeeld bij uitstek van dit type wederkerigheid hoorde ik van A.H. Mol (1922-

2011), die opgroeide in het kleinschalige en relatief afgelegen Waarde. De heel kleine zelfstandigen aldaar, kleine boertjes en arbeiders met wat land, waren er verdeeld in groepjes – waarschijnlijk elkaar weleens overlappend – die elkaar het jaar door hielpen met allerlei werkzaamheden die een snelle voortgang vereisten, zoals de aardappeloogst. Mol veronderstelde, maar zonder dat hij dit met zekerheid wist, dat deze mensen met elkaar zo vertrouwd waren dat zij ook in de dorpspolitiek een en dezelfde keuze maakten. Niet alleen nabuurschap maar ook conversatie tijdens het werk moet hierbij van invloed zijn geweest. Dat degene op wie zij stemden ook een informele leider uit de eigen omgeving/buurt was, beweerde Mol niet per se. Informeel leiderschap en vrije lijsten speelden te Waarde nog tot in de jaren zestig een duchtig woordje mee in de gemeentepolitiek.¹⁶ Het was dus zaak om de meest gezaghebbers in zo'n groep samenwerkende mannen 'mee' te krijgen.

Van informeel leiderschap was ook wel sprake binnen de groep landbouwers in een regio. Landarbeiders vertelden mij dat vóór de Tweede Wereldoorlog bij de bijeenkomsten op de Middelburgse weekmarkt vooral de mening van vier

boeren extra gewicht in de schaal legde. Daarbij noemde men de namen van Boone uit de Schorerpolder onder Ritthem, Maljaars van Cranesteyn en diens gelijknamige achterneef van Duno te Oostkapelle. De opinie van de vier vertoonde blijkbaar enige consistentie, anders zou mij dit niet nog in de jaren tachtig zijn verteld. Hier past wel enige reserve: de drie genoemden brachten ook vaak gezamenlijk een bod uit bij (land)verkoopingen. Mogelijk waren mijn informanten, landarbeiders, niet goed op de hoogte en verwarden zij dit 'combineren' met informeel leiderschap.¹⁷

Relicten?

Nog lang na het teloorgaan van de band landbouwer-landarbeider leefde een afgeleide daarvan voort onder ploegjes arbeiders uit Tholen: één arbeider die voor en namens zijn gelijken het woord deed tegenover de aannemer, de uitvoerder of welke op een karwei aanwezige partij dan ook. Dit verschijnsel kwam voor tot ver in de twintigste eeuw¹⁸ en komt misschien nog wel voor. Het moet een erfenis zijn uit de periode waarin losse arbeiders groepsgewijs werk aannamen, eerst bij boeren of polderbesturen, later bij de Heidemij en

De openbare lagere school en de Nederlands-hervormde kerk te Schore, ca. 1910. Prentbriefkaart, ZA, ZG, ZI, P05802.

De gemeenteraad van Biggekerke, 1930. V.l.n.r.: Pieter Schout Pzn, P. Polderman, Joos Koene, burgemeester S. Simonse, secretaris Pieter Florisse, Klaas Houterman, Leunis Krijger, Jan Huijsman. ZA, ZG, ZI, IV-1015.

bij aannemers. Het zich groepsgewijs verhuren, ook buiten de eigen regio, kwam in Tholen al in de negentiende eeuw voor, maar gold denkkelijk sinds de wederopbouwperiode vanaf 1945 grotere aantallen arbeiders.¹⁹

Waarschijnlijk voert het te ver om het vertegenwoordigen van arbeiders door een informele leider een restant van traditioneel leiderschap te noemen. Het desbetreffende gedrag was immers in de nieuwe situatie adequaat – of zelfs dan pas ontstaan! – en de traditie behield dus een functie in een veranderende context. Hetzelfde geldt voor informeel overleg tussen buurt- en dorpsgenoten, dat eveneens nog tot ver in de twintigste eeuw voorkwam en denkkelijk nog voorkomt. “In Gapinge”, zo vertelde W.J. Sanderse, van 1982 tot 1996 wethouder in de gemeente Veere, “kon je bij een inspraakavond altijd merken dat men tevoren had overlegd. De aanwezigen kwamen met één standpunt.” Hij contrasteerde dit gedrag met enerzijds Vrouwenpolder, waar de relatief recente verzuiling (na de Vrijmaking en de vorming van het GPV ruim dertig jaar tevoren) steevast voor tweedracht zorgde, en anderzijds met het stadje Veere waar individuele wensen en standpunten

overheersten. Gapinge was de kleinste van de drie gemeenschappen (ca. 500 inwoners) en de meest agrarische van karakter. Hoe kleiner de gemeenschap, hoe gemakkelijker men uiteraard tot ‘vooroverleg’ komt.

Voor het merendeel van de relictten van traditioneel informeel leiderschap moeten we denkkelijk net als Knottnerus afdalen van de publieke naar de persoonlijke sfeer. Relicten zijn overblijfselen van een vroegere situatie die dus minder goed passen in het heden en de neiging zullen hebben daarmee te botsen – denk aan de verwondering van mijn Groninger collega. Honderden Zeeuwse plattelanders moeten na 1945 eveneens relictten van regels en omgangsvormen uit een meer traditionele samenlevingsvorm hebben meegemaakt.

Mijn eigen herinneringen zijn het duidelijkst over de familie van mijn vaders kant waarin ik – evenmin als in het Noord-Walcherse arbeidersmilieu in zijn algemeenheid – nooit sporen van cliëntelverhoudingen of opkijken tegen hoger geplaatsten heb ontdekt.²⁰ Relaties werden aangegaan in een sfeer van gelijkwaardigheid en kwamen voort uit familieverwantschap, vriendschap,

het wonen in dezelfde omgeving of – soms – uit meer formele bindingen zoals het behoren tot dezelfde kerk of de (CNV-)vakbond. Andersoortige relaties en omgangsvormen nam ik voornamelijk waar rondom een succesvol ondernemer uit onze omgeving. Hij onderhield allerlei informele relaties – onder het genot van bier of borrel – met zakenpartners, met werklui voor losse karweitjes en met een deel van zijn personeel. De gewoonte hield denkkelijk verband met het belang van informele relaties in het bedrijfsleven in de

kleinschalige Walcherse samenleving. Hard werken en durf hadden hem en zijn compagnon, kort voor 1960 met niets begonnen, succes gebracht. Om dat te bestendigen waren na de grote loonrondes van de tweede helft van de jaren zestig werklui nodig die eens wat extra uren wilden maken: de aangegane relaties hadden bijbedoelingen. Het verschijnsel was denkkelijk niet alleen een effect van het duurder worden van arbeid rond 1965. Het was ook een erfenis van de gewoontes bij kleine boeren, de stand waaruit

Het leggen van een laagspanningskabel voor de PZEM te Axel. ZB, Beeldbank, rec.nr. 65191.

deze ondernemer afkomstig was. Net zoals andere boeren hadden zij in de oogsttijd behoefte aan flexibele arbeidsinzet oftewel aan een arbeidsreserve, maar anders dan de grote boeren beschikten zij soms over weinig contanten om deze te betalen – op Walcheren gold dat in versterkte

als de eerdergenoemde ondernemer opgegroeid als zoons van kleine landbouwers uit de driehoek tussen Oostkapelle, Aagtekerke en Domburg,²² misschien slechts gedrag dat voorheen gebruikelijk en gangbaar was geweest? Buurtgenoten en bij uitbreiding vrienden hielpen elkaar en wan-

De gemeenteraad van Zuidzande, 1955. V.l.n.r.: Everwijn, Luteyn, Bruynooge, Vermet, Goedegebuur, Cappon, Du Bois, Van Cruyningen, Van Houte, De Vey. ZB, Beeldbank, rec.nr. 49240.

mate in de jaren na de inundatie. Later hoorde ik, eveneens te Oostkapelle, verhalen daarover van anderen. Of ze “wilde helpen” bij de aardappel-oogst, was de vraag die de vrouw van een boer rond 1950 stelde aan een bevriende jonge vrouw die daar in 1947 was komen wonen. “Dat heb ik één jaar gedaan”, vertelde zij, “maar daarna niet meer.” Zij had gewoond in Rilland met zijn grote landbouwbedrijven en dit soort als ‘helpen’ vormde arbeid was haar onbekend. Een tweede verhaal speelt weer in de jaren zeventig, toen een agrariër, eveneens uit Rilland, zich in Oostkapelle vestigde. Zijn opgroeiende zoons werden door een kleine landbouwer uit de buurt bij drukke gevraagd een tijdje te helpen, maar kregen tot hun verbazing na afloop geen beloning.²¹

Verbazing overheerste in beide verhalen, en omdat er iets botste ook een lichte verontwaardiging. Maar... kopieerden de betrokken boeren, net

meer A. de ene keer hulp verleende aan B., kon het een andere keer B. zijn die aan A. bijstand verleende. Men woonde immers in elkaars nabijheid en zou altijd beschikbaar zijn voor een wederdienst. Was het de hulpvragers simpelweg ontgaan dat dit traditionele plaatje voor anderen geen vanzelfsprekendheid (meer) had door de allang tevoren ingezette verzakelijking van het economisch leven?

Botsingen rondom dergelijke overleefde verschijnselen uit de informele economie lijken maar een korte fase, een tijdelijk verschijnsel, in de sociale geschiedenis van het Zeeuwse platteland te vertegenwoordigen. Al weet ik dat niet heel zeker. Ook de huidige Walcherse landbouwers, overblijvers in hun sector en vaak nazaten van zij die vroeger ‘grote boeren’ heetten, blijken op drukke momenten over een flexibele arbeidsreserve te beschikken die niet alleen uit familie-

Wegaanleg, ca. 1930. ZB, Beeldbank, rec.nr. 2530.

den bestaat. Zou het ongepast zijn je af te vragen wat de aard is van de – informele – relaties waarop in die gevallen een beroep wordt gedaan?

Noten

1. Met dank aan A.Th. Boone te Leiden voor het kritisch doornemen van eerdere versies van dit artikel.
2. E.W. Hofstee, *Het Oldambt, een sociografie. Deel I. Vormende krachten*, Groningen 1937, p. 232, aangehaald in: O. Knottnerus, 'De tragiek van het platteland. Herinneringen aan het Oldambt', in: *Gronings Historisch Jaarboek*, 2000, pp. 124-143; vgl. Q.J. Munters, *De stille revolutie op het agrarische platteland. Boeren en openbaar bestuur 1917-1986*, Wageningen 1986, pp. 63, 106.
3. Knottnerus, 'De tragiek'. De familie kenmerkte zich door een christelijk-sociale levenshouding die naadloos aansloot op deze vorm van patronage; O.S. Knottnerus, 'Het Oldambt in de achttiende eeuw – een inleiding', in: H. Perton, *Het loeit in het Oldambt. Kroniek van de boerenopstand van 1748*, Scheemda 1998, pp. 9-37.
4. H. Sturm, *En het leven gaat verder*, Wageningen z.j., pp. 118, 119.
5. Munters, *Revolutie*, pp. 79, 143, 144. Vóór de herindel-
- ing telden de Middenschouwse gemeenten zo'n 400, de gemeenten die Mariekerke zouden vormen zo'n 750 inwoners.
6. Het succes van de Stavenisser PvdA had te maken met het informele leiderschap van voorman C. Moerland, gematigd partijman en bovendien kerkelijk meelevend.
7. Partijen met de meeste landbouwers in de raad waren ARP en CHU, op Tholen vanouds vertegenwoordigers van het boerenbelang. De emancipatie van de Thoolse arbeidersbevolking na 1953 uitte zich onder meer in een zich afwenden van deze twee partijen, die – kenmerkend genoeg – zowel in 1953 als in 1970 het hoogst scoorden wat betreft de gemiddelde leeftijd van hun raadsvertegenwoordigers: resp. 61,5 en 57,8 jaar (1953) en 64,7 en 55,9 jaar (1970).
8. J. Zwemer, *Zeeland 1945-1950*, Vlissingen 2000, p. 355.
9. Een deel van de andere vrije lijsten vertegenwoordigde een (tijdelijke) tussenfase bij het zich invecchten van de relatief nieuwe PvdA en SGP in de plaatselijke machtsverhoudingen, idem, p. 482.
10. Idem, p. 481; H.F.J.M. van den Eerenbeemt (red.), *Geschiedenis van Noord-Brabant. Deel 3*, Amsterdam 2003, p. 55.
11. De enkele middenstander(s) vertegenwoordigde(n) daarbij de dorpskern – eventueel.

12. Voor een voorbeeld uit Zuid-Holland, over Benthuisen in het tweede kwart van de 19de eeuw, vgl. J.H. Landwehr, *L.G.C. Ledeboer in zijn leven en arbeid geschetst*, Leiden 1900, p. 54.
13. Ongeveer een vijfde van de hervormden te Waterlandkerkje stemde op de SGP-lijst, maar het is niet duidelijk of zij De Nood steunden als inwoner van Klein-Brabant of omdat zij afkomstig waren uit delen van Zeeland waar men gewend was confessioneel te stemmen. Te Waterlandkerkje ontbrak zowel een CHU- als een ARP-lijst. Waterlandkerkje had inwoners die van de Zeeuwse eilanden kwamen.
14. Goud was boerenzoon, maar niet te Schore opgegroeid. Zijn vader was boer te Waarde. Mogelijk was er dus sprake van 'export' van het idee van vrije lijsten van Waarde, waar deze niet ongebruikelijk waren, naar Kapelle.
15. J. Zwemer, 'De totstandkoming in 1941 van de eerste voor heel Zeeland geldende cao in de landbouw', in: *Zee-land*, 2015, nr. 1, pp. 17-25.
16. J. Zwemer, 'Confessioneel en niet-confessioneel 'rechts' in Waarde. De avonturen van de stembus in een bijzonder Zuid-Bevelands dorp', in: *Zeeuws Tijdschrift* 41 (1991) nr. 2, pp. 45-52.
17. Mededeling A.Th. Boone te Leiden. Er waren in elk geval ook mede-landbouwers die het gezamenlijk bieden van het groepje niet konden waarderen.
18. Mededeling C.I. Melis te Oostkapelle.
19. *Verslagen betreffende den oeconomischen toestand der landarbeiders in Nederland. Deel II. Utrecht-Limburg, 's-Gravenhage* 1908, pp. 256, 257; In Midden-Zeeland verhuurden losse arbeiders zich steevast individueel aan landbouwers, zodat daaraan geen informeel leiderschap ontleend kon worden.
20. Anders dan voor Knottnerus die zijn grootvader bewust meemaakte, was de oudste generatie die ik bewust kon waarnemen die van mijn vader en ooms/tantes, geboren in het eerste kwart van de 20ste eeuw.
21. Mededelingen M. Menheere-Bolier en gebrs. Butijn. De anekdotes bevestigen mijn indruk dat verhalen over 'Walcherse zuinigheid' voor zover zij terecht worden verteld – een misschien wel aanzienlijk deel is fictie – hoofdzakelijk betrekking hebben op de stand van kleine boeren.
22. Ook een kleine boer die in dezelfde tijd kandidaat was op een Boerenpartij-lijst, F. Dekker, woonde in dezelfde driehoek en was daar ook opgegroeid.

Eindredacteur gezocht

Bert Gerestein, die ruim twaalf jaar deel uitmaakt van de redactie van dit tijdschrift, zal in de loop van dit jaar zijn eindredacteurschap beëindigen. Zijn werk is tweeledig: enerzijds is hij tekstredacteur, anderzijds opmaakredacteur. Hij bewerkt binnengekomen kopij tot goed leesbare en foutloze artikelen en verzorgt daarnaast de vormgeving van dit blad.

Wij zoeken een opvolger voor Bert. Eventueel kan de functie gesplitst worden. Vier keer per jaar is er een redactievergadering. Het meeste overleg tussen de redactieleden vindt via e-mail plaats.

Heeft u belangstelling voor deze functie, of wilt u de aandacht vestigen op een mogelijke kandidaat, dan kunt u contact opnemen met de hoofdredacteur: gerard@heerebout.nl.

Aanwinsten verzameling kunst en kunstnijverheid

In de laatste jaren heeft het Zeeuws Genootschap een drietal belangrijke toevoegingen aan de verzameling kunst en kunstnijverheid kunnen doen.

Een scheerdoek

Als eerste moet een bijzondere scheerdoek van sits genoemd worden, die de familie Schorer het Genootschap in april 2015 in bruikleen gaf. De scheerdoek van 102 bij 107 centimeter dateert uit de tweede helft van de achttiende eeuw en is beschilderd met een band van florale motieven met in het midden het wapen van de Schorers. Het is een bijzonder stuk, dat alle aandacht verdient.

Sits – fijne beschilderde katoen voorzien van een glimmende waslaag – werd door de Verenigde Oost-Indische Compagnie vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw in Nederland geïmporteerd en was vooral in de achttiende eeuw zeer populair. Tegen 1690 verschenen in de Republiek zelfs in sits gespecialiseerde textielwinkels die driftig adverteerden met de waren die ze in huis hadden. De populariteit was zo groot dat de VOC ertoe overging jaarlijks vanuit het vaderland een lijst van te leveren hoeveelheden en patronen naar de Oost te sturen. De meeste stof kwam uit India, van de oostelijke Coromandekust waar de VOC halverwege de zeventiende eeuw kantoren had geopend.

De omstandigheden waaronder deze stoffen vervaardigd werden, waren verre van ideaal. Wouter Schouten, een chirurgijn in dienst van de VOC, beschreef de sitsproductie in zijn *Oost-Indische Voyagie* uit 1676 als volgt: “...hetgeen de Coromandekust beroemd maakt over de hele wereld is dat daar de witste, fijnste en sierlijkste katoenen lijwaten van heel Indië worden gemaakt. Sommige met goud en zilverdraad doorschoten, zijn sneeuwwit en ragfijn. De gebloemde katoenen lijwaten en stoffen zijn sierlijk en fraai ogend en met veel verschillende keuren met mooi gebladerte versierd. De eenvoudigste katoenen lijwaten, die vooral en in grote aantallen over de wereld worden verstuurd, zijn doorgaans 50 el

Scheerdoek van sits, 1750-1775, met het wapen van Schorer. In bruikleen van de Stichting Schorer Familiebezit. Zeeuws Museum, inv.nr. G15-001.

lang en buitengewoon breed. Scheepseladingen van deze en andere stoffen en lijwaten van de Coromandel worden naar andere landen verscheept tot verbazing van diegenen die niet weten dat op sommige plaatsen wel vier tot vijf duizend wevers wonen. Ik ben wel eens in hun kleine donkere woningen geweest die eerder op hutten en zwijnenstallen lijken dan op huizen voor deze kunstenaars. Hun getouw is heel klein en gemaakt van bamboe en riet, heel licht en kunstig van makelij. Ik zag de getouwen in lage kamertjes die drie of vier voet onder de grond als kelders waren uitgegraven, waar de zwarte Coromandelse wevers, met daglicht en lucht door kleine gaten, in dit schermerduister lieten zien wat een kunstenaars zij zijn. Niet alleen mannen maar ook vrouwen kunnen in deze landen het weefgetouw bedienen en zich daarmee op eenvoudige wijze van hun levensonderhoud voorzien.”

Door mannen werd sits vooral als negligékle-

ding gedragen. Sitsen kamerjassen, slaapmutsen en scheerdoeken waren bij de hogere standen populair. Vrouwen en kinderen droegen vooral rokken en jakken van dit materiaal. Daarnaast werd sits ook in de woningen van de elite gebruikt in de vorm van wand- en bedbehangsels, tafelkleden, spreien en servetten. Tegen het eind van de achttiende eeuw nam de populariteit af en werd sits vooral in de streekdracht gebruikt. Van vrouwen- en kinderklleding zijn tientallen stukken in de Nederlandse museale en particuliere collecties te vinden, ook behangsels en spreien zijn in ruime mate bewaard. Mannenklleding is echter schaars. Nog zeldzamer zijn de speciaal bestelde kledingstukken voorzien van een familiewapen. Hierbij gaat het niet om algemene orders zoals die door de VOC in de 'Eisen van retour' geformuleerd werden, maar om privébestellingen. Net als bij het Chine de Commandeporselein kon men ook vanuit de Republiek met de eigen heraldische motieven beschilderde stof bestellen. Het ging daarbij vooral om grotere stukken als (bed)behangsels, spreien en tafelkleden. In de collectie van het Rijksmuseum is bijvoorbeeld een fraaie palempore (beddensprei) van circa 1750 met het wapen van de Zeeuwse familie Steengracht te vinden. Bij klleding treft men met wapens beschilderde stof alleen bij scheerdoeken aan.

De doek die aan het Genootschap in bruikleen is gegeven, was een dagelijks gebruiksartikel dat met lintjes om de hals geknoopt werd voorafgaand aan het scheren. De oorspronkelijke glanslaag is door het vele wassen verdwenen en ook de kleuren zijn vervaagd. Toch blijft het een bijzonder stuk dat waarschijnlijk afkomstig is van Johan Guilielmus Schorer (1733-1783), schepen en raad in de vroedschap van Middelburg, geëngementeerde raad van Zeeland, raad ter admiraliteit en eigenaar van de buitenplaats Arnestein.

Een viertal naaiwerkjes

Een tweede belangrijke aanwinst betreft een viertal achttiende-eeuwse merk-/stoplappen die door de Van Citters-Postma Stichting aan het Genootschap in bruikleen zijn gegeven. Ook zijn zijn toegevoegd aan het bruikleen in het Zeeuws Museum. De eerste stoplap is duidelijk een werkstuk in wording. Er is nog volop ruimte op de lap

en in het middenvak staat alleen de tekst "ANNO". Op de drie andere lappen staan echter initialen en jaartallen die identificatie van de maakster wellicht mogelijk maken. Op de enige – onvoltooide – merklap staan naast verschillende uitvoeringen van het alfabet en enkele merklap-

Merk-stoplap, gemaakt door M. van Citters in 1748. In bruikleen van de Van Citters-Postma Stichting, Zeeuws Museum, inv.nrs. G15-002 t/m G15-005.

motieven de letters CB. In de hoeken onderaan is het jaartal 1762 geborduurd. Twee van de stoplappen blijken het werk van ene M. van Citters. Op het ene werkstuk staat in het middenvak "MVC ANNO" met in de hoeken van het vak het jaartal 1748, op het andere staat in het middenvak "Door mijn gedaan M van Citters bij Fransina Engels geyndigt den 17 september in jaar anno 1748".

M. van Citters kan eigenlijk niemand anders zijn dan Magdalena van Citters (1737-1807). 'Mattie' van Citters was een dochter van burgemeester Jacob van Citters en Anna Sara Boudaen. Haar jeugd bracht zij door in Middelburg, waar zij op school zeker naailessen gevolgd zal hebben. Dat hoorde immers tot de opvoeding van elke nette jongedame. Toen zij deze stoplap maakte, moet zij een jaar of elf geweest zijn. Van haar naailerares Fransina Engels is niet meer bekend dan dat zij in de Oude Kerkstraat woonde en in 1756 overleed. Magdalena zou op 23-jarige leeftijd trouwen met mr. Adriaan Isaac Hurgronje en

na zijn overlijden in 1781 hertrouwen met mr. Johan Guilielmus Schorer (1733-1783), de vermoedelijke eigenaar van de hierboven vermelde scheerdoek. Het Genootschap bezit een vroeg-twintigste-eeuwse kopie van een portret dat Jean Appellius eens van Magdalena maakte en dat zich

Anna Sara van Citters (1718-1781), rond 1750 geschilderd door Jean Appellius. ZM, ZG, G1564.

tegenwoordig in het Rijksmuseum bevindt. Het is aan het Zeeuws Museum in bruikleen gegeven onder inventarisnummer G1585.

Naar wie de letters CB verwijzen, kon nog niet achterhaald worden. De veronderstelling dat het hier haar moeder Anna Sara van Citters-Boudaen (1718-1781) zou betreffen, lijkt twijfelachtig. Dergelijke stoplappen werden door jonge meisjes op school gemaakt. In 1762 was Anna Sara 44 jaar oud. Ook van haar bezit het Genootschap een portret (G1564). In dit geval een origineel dat door dezelfde Jean Appellius rond 1750 geschilderd werd.

Twee zilveren bekers

De meest recente aanwinst die hier besproken moet worden, dateert eveneens uit de achttiende eeuw. In december 2016 kreeg het Genootschap

van een particulier twee prachtige zilveren avondmaalsbekers ten geschenke. De zeventien centimeter hoge kelkbekers op ronde voet werden in 1769 gemaakt door de Middelburgse zilversmid Willem Langebeke en waren eeuwenlang in gebruik in de Grote of Maria Magdalenakerk in Goes. Op beide bekers is het wapen van Goes in een rococo-omlijsting gegraveerd. Aan de onderzijde is het meesterteken van Langebeke, de jaarletter F (1769) en het stadsmerk van Middelburg (een adelaar) aangebracht.

Willem Langebeke was een belangrijke Middelburgse zilversmid van wie veel werk bewaard is gebleven. Het Genootschap bezit van hem twee zilveren bodebussen uit de Franse tijd (G2856) en een ovaal schild afkomstig van het Middelburgse timmermansgilde uit 1773 (G1910). Langebeke, die als meesterteken de letters WL waartussen een beker voerde, werd in 1769 als meester tot het Middelburgse gilde toegelaten en maakte in 1803 deel uit van het gildebestuur. Hij woonde toen op de Seisdam. Daarnaast was hij jarenlang actief als diaken van de Nederduitsch Gereformeerde Gemeente. Hij moet een bloeiend bedrijf hebben geleid; bij zijn overlijden in december 1806 werd de waarde van zijn nalatenschap in de Memorie van Successie gesteld op £ 39.298-19-12.

De twee geschonken bekers maakten eens deel uit van een groep van vier identieke exemplaren. Tot ver in de twintigste eeuw werden ze samen met vier fraai versierde zeventiende-eeuwse bekers in de Grote kerk gebruikt. Na de Tweede Wereldoorlog zijn de bekers op een gegeven moment echter ontvreemd en heeft de Hervormde gemeente in 1954 door de firma Van Kempen kopieën laten maken. Deze kopieën werden in het najaar van 1989 uit de kerk gestolen. De *Provinciale Zeeuwse Courant* van 21 oktober 1989 deed uitvoerig verslag van de inbraak die rond één uur 's nachts plaatsvond. De zes avondmaalsbekers die toen gestolen werden – twee originele zeventiende-eeuwse bekers, twee kopieën van de zeventiende-eeuwse bekers gemaakt door de firma Van Kempen en twee kopieën van de bekers van Langebeke – werden een jaar later bij Sotheby's in Amsterdam ter veiling aangeboden. Blijkbaar had de dief al dit zilver heel gemakkelijk in de handel kunnen brengen. Sotheby's vertrouwde het echter niet en lichtte de politie in, met als resultaat dat de bekers werden teruggegeven aan de Hervormde gemeente in Goes.

Twee zilveren avondmaalsbekers, vervaardigd door Willem Langebeke, 1769. Zeeuws Museum, ZG, G17-001-01.

Waar de originele achttiende-eeuwse bekers van Langebeke al die tijd waren, is onbekend. Twee van deze bekers doken onlangs in Engeland op, waar ze door een Engelse kunsthandelaar te koop werden aangeboden. Dankzij een particuliere

verzamelaar zijn ze nu weer terug naar Zeeland gekomen en hebben ze in het Zeeuws Museum als onderdeel van de Genootschapsverzameling een veilige plaats gekregen.

't Is vol van schatten hier

Uit de verzamelingen van het Genootschap

Veronica Frenks

Het eerste badhuis te Vlissingen

Een kleine aquarel in het depot van het Zeeuws Archief trekt de aandacht omdat het strand van Vlissingen erop staat, het huidige badstrand, gezien vanaf de Nolledijk. Het strand is vóór 1900 niet zo vaak in beeld gebracht. Het is onmiskenbaar Vlissingen: de contouren van de Sint Jacobstoren zijn precies getroffen, net als die van de kazerne met de bomvrije toren. De andere kerk en de twee inmiddels verdwenen molens moeten we even terugzoeken. Het gebouw links van de kazerne moet het arsenaal zijn. Rechts, op de Westerschelde, een stoomboot. Waarschijnlijk is dat

de veerboot. De aquarel is in 1879 geschilderd. Op dat moment vertrekken er vanuit Vlissingen verschillende veerboten. Driemaal daags naar Breskens, tweemaal per week naar Borssele en tweemaal per week naar Neuzen.¹

De drie figuurtjes brengen leven in de aquarel. Dit doet de schilder vaker. We hebben in de collectie van het Genootschap verschillende tekeningen van Jac. Hollestelle. Met een enkele figuur laat hij de toeschouwer de ruimte voelen. De twee badkoetsjes (voor de Sint Jacobstoren) staan niet-

Gezicht op het eerste badhuis te Vlissingen. Aquarel van Jacob Huijbrecht Hollestelle (1858-1920). ZA, ZG, ZI, II-1296.

Gezicht op het Badstrand aan de Boulevard Evertsen te Vlissingen. Prentbriefkaart, ZA, ZG, ZI, P4492.

91.

temin wat desolaat op het strand. Het strandseizoen is op het moment van schilderen nog niet in alle hevigheid begonnen.

Wat de gebouwen betreft, is het gebouw links het prominentst. De aquarel krijgt dan ook de naam 'Gezicht op het eerste badhuis te Vlissingen'. Niet onbelangrijk. Terwijl Scheveningen en Domburg al over de eerste uitbreidingen als badplaats nadenken, komt het badleven in Vlissingen nog maar aarzelend op gang.

Het eerste badhuis van Vlissingen wordt in 1872 geopend.² We lezen in de *Vlissingsche Courant* van 5 mei 1872 dat de heren Maters en Scheijbeler zich verantwoordelijk stellen voor de bouw en exploitatie ervan. De badkoetsjes om te baden die daarbij horen zullen zoveel mogelijk ingericht worden naar Schevenings model. De eerste jaren is het badhuis en het uitbaten van het strand een particulier initiatief. In 1875 vormen drie Antwerpse heren aangevuld met de heer Maters een nieuwe maatschappij. Er zijn ups en

downs voor de ondernemers. Later, in 1883, neemt de gemeente Vlissingen het badhuis en het strand over. Burgemeester Arie Smit en waarnemend secretaris François Nicolaas van der Bilt kopen niet alleen het gebouw, maar ook de vier badkoetsen, het schuurtje tot berging van het materieel en de stalling van het paard. Dit alles voor 8.500 gulden. De gemeente zorgt er vervolgens voor dat de Badhuisstraat wordt aangelegd, zodat er een goede verbinding komt tussen Vlissingen-Bad, ongeveer waar nu de Leeuwentrap is, en de stad Vlissingen, de huidige binnenstad.³

Het gaat goed met het badleven, al melden de kranten in juli 1877 in een overzicht van de drie Zeeuwse badplaatsen Domburg, Westkapelle en Vlissingen, dat de badplaats Vlissingen "zeer nog meer gezocht zou zijn, indien men er minder last had van de kwallen".⁴ Aan de boulevard worden later meer voorziening gebouwd, zoals een *grand hôtel*.

Op de aquarel van Hollestelle kunnen we nog

begrijpen dat er voor de negentiende eeuw geen sprake was van een intensief strandleven. Dat heeft zich in de loop van de negentiende eeuw ontwikkeld. Aan het eind van die eeuw doet Vlissingen hard mee om een badplaats van betekenis te worden.

Heeft het eerste badhuis nog slechts vier koetsjes, op een prentbriefkaart van vlak na de eeuwwisseling in het bezit van het Genootschap zien we hoe het aantal badkoetsen is uitgebreid en zich al vele mensen op het Vlissingse badstrand bevinden.

Noten

1. Krantenbank Zeeland, *Middelburgsche Courant*, 30 mei 1879.
2. Krantenbank Zeeland, *Vlissingche Courant*, 30 juni 1872, p. 4.
3. Gemeentearchief Vlissingen, 138 Notariële Archieven Vlissingen II, inv.nr. 1498.
4. Krantenbank Zeeland, *Middelburgsche Courant*, 19 juli 1877, p. 2.

Herman Nijhuis

De katten van Suratte

"Een oog van een wilde kat op Suratte, welke zeer moeilijk te vangen is en welker oogen tot knoopjes pleegen geschikt te worden."*

Als nieuwbakken conservator mollusken en fossielen (vooral marien) kwam ik tijdens een oriëntatie in het depot 1 aan bij kast 7, lade 1. Vanuit deze lade staarden mij een paar zeer felle ogen aan. Het gaat hierbij om de afsluitklepjes van een (sub)tropische slak van de familie van de turbo-slakken (Turbinidae); het betreft de soort *Turbo petholatus Linnaeus*, 1758.

Zo'n afsluitklepje van het slakkenhuis (operculum) zorgt ervoor dat de slak, mocht hij tijdens eb droogvallen, niet uitdroogt. Ook vormt het een stevige afsluiting als bescherming tegen predatoren. Overigens, de platte witte kant zit aan de buitenkant, de fraai groenig gekleurde kant zit aan de binnenkant, vastgehecht aan het dier en is dus bij een levend dier niet te zien. Schelpenverzamelaars plakken vaak het operculum voorzichtig op zijn plaats terug in het lege slakkenhuis. Maar dan zou je hier het fraaie oog niet meer zien en dat maakt dat dan toch maar bij deze soort het operculum ondersteboven gemonteerd wordt. Zo is het eeuwen geleden ook gedaan in de collectie

van het Genootschap.

Waarom deze operculums met ogen geassocieerd worden is niet zo gek. Ze worden in de volkskunst van de Indische en Stille Oceaan ook inderdaad vaak als ogen gebruikt. Helaas is hiervan in de etnologische collectie van het Genootschap geen voorbeeld beschikbaar, maar het Wereldmuseum in Rotterdam was zo vriendelijk een foto beschikbaar te stellen (zie de achterzijde van dit blad). De 'ogen' zijn kennelijk ooit meegebracht uit Suratte, een handelspost van de VOC aan de noordwestkust van India.

Menigmaal ging de verbeelding van een VOC-zeeman met hem op de loop. Niet alleen met deze "katten of tijger ooghen", maar ook bijvoorbeeld zeekoeien werden van een afstandje voor lieflijke vrouwspersonen aangezien. Niet alleen bij de eenvoudige zeeman, ook bij iets meer onderlegde verzamelaars kwam dit soort fouten vroeger geregeld voor.

Terug naar de 'ogen'. De operculums zijn ook bekend onder de naam Mata Bia(k). Biak kennen we als plaatsnaam op voormalig Nederlands Nieuw-Guinea. Mata Biak staat dan voor "oog van Biak", vermoedelijk omdat ze daar veel verhandeld werden. Een ander soort operculum dat

er wel wat op lijkt, wordt ook wel met deze naam aangeduid. Maar het gaat dan om het afsluitklepje van een ander soort slak, namelijk die van de onder andere in de Middellandse Zee voorkomende slak *Bolma (Astraea) rugosa* (Linnaeus, 1769). Behalve Mata Biak heten de operculums ook wel ogen van Sint Lucia. Als amulet gedragen zouden ze helpen tegen het 'boze oog'.

Deze afsluitklepjes zijn ook in ons deel van de wereld nog steeds zeer geliefd als versieringen in ringen, hangers en oorhangers. Het was voor mij een onverwachte leuke vondst in de collectie.

Turbo petholatus (Linnaeus 1758), veelal katten- of tijgerogen genoemd. Zeeuws Museum, ZG, Lijst Lafont van voor 1800, nr. 389.

Hopelijk liggen er nog meer op mij te wachten.

* Uit de lijst van Lafont van voor 1800, onder nr. 389.

De auteurs in dit nummer

A.J.L. Feldbrugge BA (1953) was docent ruimtelijke beeldende vorming aan de Hogeschool Zeeland. Zij studeerde in 2015 af aan de Universiteit van Gent (archeologie). Zij is conservator archeologie van het Zeeuws Genootschap en bestudeert de collecties in het Zeeuws Museum en bij de SCEZ.

Drs. V. Frenks (1956) studeerde Romaanse talen en culturen aan de Rijksuniversiteit Groningen, is werkzaam als publicist, onderzoeker en tentoonstellingmaker voor culturele instellingen, met een speciale belangstelling voor maritieme geschiedenis, tuin- en zee kunst. Zij is conservator Zelandia Illustrata van het Zeeuws Genootschap.

Ir. drs. J. Gestman Geradts (1951) studeerde elektrotechniek aan de TU Delft. Hij was docent nautische communicatie- en navigatiemiddelen aan de Nautische Academie van Rotterdam (thans STC). Hij publiceerde een groot aantal artikelen over navigatiemiddelen en over maritieme historie; hij is sterk geïnteresseerd in oude kaarten en hun makers. Begin 2018 hoopt hij te kunnen promoveren aan de Katholieke Universiteit Leuven op een biogra-

fie van de kaartmaker Cornelis de Hooghe (1541-1583).

Drs. C.E. Heyning studeerde kunstgeschiedenis in Leiden, is vanaf 1998 conservator kunst, kunstnijverheid en historische voorwerpen van het Zeeuws Genootschap en publiceerde veel over de geschiedenis van Zeeland, onder meer in dit blad. Zij is lid van de stuurgroep die de activiteiten voor het 250-jarig bestaan van het Genootschap voorbereidt.

H.W. Nijhuis (1945) studeerde aan de Rijkskweekschool te Middelburg en was werkzaam in het speciaal onderwijs. Hij is al jaren sterk geïnteresseerd in naturalia en speciaal in de malacologie. Hij is conservator malacologie van het Zeeuws Genootschap.

Dr. J.P. Zwemer (1960) is freelance historicus, schrijver en tekstcorrector (www.janzwemerschrijft.nl). Hij specialiseerde zich in de sociale, politieke en religieuze geschiedenis van Zeeland in de negentiende en twintigste eeuw. Momenteel werkt hij aan een biografie van Jacob Hendrik Schorer (1760-1822).

Boekbesprekingen

Johannes Goedaert 1617-1668. Fijnschilder en entomoloog. Samengesteld door Kees Beart, met medewerking van Pau Heerschap, Johannes Herman Buma, Fred G. Meijer, Frans Laurentius en Chris Teulings. Uitgave: redactie Nehalennia z.p., 2016, 182 pp., geheel in kleur geïllustreerd. ISBN 978-90-805985-6-0. Prijs € 17,50

“Johannes Goedaert 1617-1668. Fijnschilder en entomoloog.” Dat is alles wat er op het boek staat, er is geen auteur en dat is niet alleen merkwaardig maar ook niet zo handig is als men boeken op auteur wil rangschikken. Eerst binnenin staat “samengesteld door Kees Beart”; dat is de initiatiefnemer van de Goedaert-tentoonstelling die op 19 november 2016 werd geopend in het Zeeuws Museum te Middelburg. Het blijkt dat we te maken hebben met een mooi uitgevoerd boekje dat bestaat uit bijdragen van diverse auteurs met Kees Beart als initiatiefnemer en stimulerende kracht. Na een inleiding door Pau Heerschap (zonder vermelding wie dit is) volgt een gedicht van de voormalige Middelburgse stadsdichter J.H. Buma over Goedaert, maar opgedragen aan Kees Beart. Daarna volgt het eigenlijke werk dat uit zeven hoofdstukken bestaat. Dat begint met een schets van Kees Beart over Johannes Goedaert “in de lijst van zijn tijd”. Een tijd die gedeeltelijk nog in de Tachtigjarige Oorlog valt en waarin grote geesten grote onzin konden debiteren door slechts oude teksten te reproduceren. Zelf onderzoek doen was niet gebruikelijk en al helemaal niet aan insecten. Maar uitgerekend dat is wat Goedaert deed. Hier leren we ook dat hij opgeleid werd tot fijnschilder en dat zijn beroemde entomologische werk *Metamorphosis Naturalis* uit 1660 stamt en niet uit 1662 zoals algemeen wordt gesteld.

Daarna bespreekt de kunsthistoricus Fred G. Meijer Goedaert als tekenaar en schilder. Dan blijken er slechts acht landschapstekeningen, drie bloemstillevens en vijf landschappen in olieverf te zijn overgebleven, die hier alle paginagroot worden afgebeeld en besproken. De kunsthandelaar Frans Laurentius doet in enkele pagina's ver-

slag van zijn onderzoek naar het papier waarop de diverse delen van de *Metamorphosis* zijn gedrukt. Dit vooral aan de hand van watermerken in het papier. De aard van het papier van Goedaerts boek blijkt informatie te geven over het werk van de verschillende uitgevers en ook over de vraag of er voor de verschillende edities opnieuw afdrukken van de illustraties werden gemaakt. Maar waarom zijn die watermerken er eigenlijk, en door wie werden ze aangebracht?

Goedaert was als fijnschilder lid van het Sint Lucasgilde en de penningkundige Chris Teulings behandelt de vraag welk nummer er op zijn gildepenning stond. Hoewel blijkt dat deze vraag niet beantwoord kan worden levert dit toch een boeiende numismatische bijdrage op. Er is een uitgebreide beschrijving van het Sint Lucasgilde. De boekdrukkers, boekbinders en boekverkopers maakten zich in de loop van de zeventiende eeuw van dit gilde los om zich, evenals in die tijd in Amsterdam, in een zelfstandig gilde te verenigen.

Van pagina 51 tot 74 behandelt Kees Beart de entomoloog Goedaert, zijn manier van werken en zijn driedelige werk *Metamorphosis Naturalis* waarin voor het eerst de gedaanteverwisseling van insecten wordt gepresenteerd. Via letterlijk uit *Metamorphosis* overgenomen en dus niet herhaalde teksten wordt nogmaals benadrukt dat het hierbij om origineel eigen werk gaat en niet om gekopieerde informatie. Die originele teksten blijken inderdaad nog goed te begrijpen. Door bijvoorbeeld rupsen op te kweken tot vlinders ontdekte Goedaert de metamorfose der insecten. Dankzij zijn grote tekensvaardigheid kon hij de verschillende stadia fraai op ware grootte afbeelden. Een aantal voorbeelden daarvan wordt in het boekje getoond en in detail besproken. Daaronder voor het eerst ook een afbeelding van een uitgekweekte sluipwesp, waarvan Goedaert de betekenis echter niet begreep.

Van *Metamorphosis Naturalis* zijn tussen 1660 en 1669 drie delen verschenen die door Goedaerts vriend de predikant Johannes de Mey vertaald zijn in het Latijn en in het Frans. Van het eerste deel zijn zelfs drie drukken versche-

Johannes Goedaert (1610-1668), bioloog en schilder te Middelburg. Kopergravure door R. à Persijn naar schilderij van W. Eversdijck, opgenomen in *Metamorphosis Naturalis*. ZA, ZG, ZI, III-396.

nen. Het zijn vrij kleine boekjes op octavoformaat, ca. 10,5 x 16 cm groot en 2 tot 3,5 cm dik. In een hoofdstuk van 49 pagina's wordt de lezer door Kees Beart uitvoerig geïnformeerd over de verschillen en overeenkomsten van die publicaties. Daarmee biedt dit hoofdstuk een schat aan informatie voor de ware bibliofiel.

Het boekje wordt afgesloten met een verhandeling van Kees Beart over de betekenis van en de waardering voor Johannes Goedaert in de loop der tijden. Goedaert deed alles zelf, van opkweken tot tekenen, etsen en desgewenst en tegen extra betaling inkleuren van de afdrukken.

Daarin werd hij later nagevolgd door onder anderen Maria Sibylla Merian, vooral bekend van haar *Metamorphosis Insectorum Surinamensium* uit 1705. Ook J.C. Sepp volgde honderd jaar later deze werkwijze voor zijn *De wonderen Gods in de minst geachte Schepzelen...* Hoewel Goedaert met zijn kweken van insecten volgens Kees Beart de bijl legde aan de wortel van de destijds gangbare opvatting over *Generatio spontanea*, is het de vraag of Goedaert dat zelf ook zo zag. Hij heeft er in ieder geval zelf niets over gezegd en dat is gezien de tijd waarin hij leefde wellicht ook niet zo vreemd. Wel waren Goedaerts werken in hun tijd bestsellers en nog lang daarna is er geregeld naar verwezen, onder andere honderd jaar later door Linnaeus.

Ter afsluiting van het boekje wordt gesteld dat dit de eerste monografie over Goedaert is, en als zodanig is het zeer geslaagd te noemen. Het brengt, zeer gerechtvaardigd, de bijzondere betekenis van de Middelburger Johannes Goedaert voor de ontwikkeling van de entomologie goed onder de aandacht. Als fijnschilder was Johannes Goedaert een der velen, maar als entomoloog was hij een pionier en een buitengewoon belangrijke. Hij was immers de eerste die zijn eigen resultaten van goede langdurige waarnemingen aan levende insecten beschreef.

Hoewel de totale inhoud van het boekje uit bijdragen van verschillende auteurs bestaat, is het duidelijk dat verreweg de meeste informatie over Goedaert door Kees Beart wordt geleverd en de argeloze lezer vraagt zich dan ook af waarom zijn naam niet voorop het boek staat.

Na vierhonderd jaar is er in Middelburg niets meer dat aan Goedaert herinnert, maar ondergetekende kan melden dat zijn naam voortleeft in die van een fraaie sluipwesp *Goedartia alboguttata*. De naam *Goedartia* is in 1841 geïntroduceerd door Friedrich Boie "zum Andenken eines der erster Entomologen welche den Schlupfwespen Aufmerksamkeit schenkten". En dan vraagt de lezer: waarop parasiteert die sluipwesp dan? Dat is nota bene op de rups van de Meriansborstel, vernoemd naar de beroemde collega fijn-

schilder-entomoloog Maria Sibylla Merian. Maar dat wist Boie niet.

Kees Zwakhals

Medewerker Kenniscentrum Ongewervelden (EIS), Naturalis, Leiden

Henk Saeijs, *Stormloper in een delta*. Opgetekend door Leo Santbergen. Uitg. Eburon, Delft 2015. 384 pp., twee katerns illustraties. ISBN 978-94-630-1010-8. Prijs € 24,99

Bibliothecarissen en titelbeschrijvers zullen enige moeite hebben met het classificeren van dit boek. Wie is de schrijver en wat is precies de titel? Het probleem wordt nog gecompliceerder door de vermelding in het colofon dat het auteursrecht berust bij Leo Santbergen en Henk Saeijs, in deze volgorde.

Voor wie het boek openslaat wordt de situatie al spoedig duidelijk. Het is geheel in de ik-vorm geschreven. Henk Saeijs is dus aan het woord. Het is een autobiografie. Het co-auteurschap van Santbergen wordt verklaard door het feit dat Saeijs vanwege zijn delicate gezondheid (Parkinson) fysiek niet meer in staat was om het verhaal zelf op te schrijven. Maar het is *zijn* verhaal en *zijn* boek.

Wie in Zeeland heeft Henk Saeijs niet gekend? Een spraakmakende en spraakzame persoon, die tal van discussies in het Deltagebied op gang heeft gebracht en in deze discussies zelf een substantieel aandeel had. Hij was de eerste bioloog die in dienst van Rijkswaterstaat trad en een toppositie veroverde in dit bolwerk van civiel ingenieurs. Daarmee heeft hij een belangrijk aandeel gehad in de vormgeving van de Delta, van compartimentering tot ontpoldering.

De eerste 35 levensjaren van Henk Saeijs zouden niet doen vermoeden dat het zover zou komen. Henk werd in 1935 in Nederlands-Indië geboren, op het eiland Borneo. Met zijn moeder, twee zusjes en een broertje overleefde hij ternauwernood het Jappenkamp. De repatriëring naar

Nederland was van korte duur, want het gezin vertrok in 1947 weer naar Nieuw-Guinea. Een tweede Hollandse periode volgde, waarin Saeijs tropische landbouwkunde studeerde in Deventer. Vervolgens trok hij voor een derde termijn naar Indonesië, nu als rubberplanter op Sumatra. In 1958 kwam aan dit tropisch bestaan een einde door de confiscatie van de plantage door de Indonesische regering. Na een studie biologie werd hij leraar in Nederland. Pas in 1971, hij was toen 35 jaar, kwam hij in dienst van Rijkswaterstaat, bij de pas opgerichte afdeling voor milieuonderzoek van de Deltadienst.

Tot bladzijde 77 reikt dit verhaal over de lange aanloopperiode van Henk Saeijs. Het leest soms als een spannend jongensboek. Daarna volgt een kort intermezzo, waarin een beknopt verslag wordt gegeven van het persoonlijke en gezinsleven van de auteur, tot op de huidige dag.

Dat behandeld zijnde gaan we op bladzijde 87 echt aan het werk.

Vanaf dit punt wordt uitvoerig verslag gedaan van het werk en de ontwikkelingen die zich in het water- en natuurbeleid in de Delta hebben voorgedaan. Daarbij besteedt de auteur alle aandacht aan het naar voren brengen van zijn eigen ideeën en opinies. Henk Saeijs was van nature een spraakzaam man en nam geen blad voor de mond. En bescheidenheid was niet een van zijn meest opvallende deugden.

De introductie van de bioloog in het Rijkswaterstaatsmilieu ging niet zonder slag of stoot. Saeijs heeft zich moeten invechten in dit bolwerk van technici, ondanks de steun die hij ontving van zijn eerste chef Herman Ferguson, die zelf het initiatief had genomen tot de oprichting van de afdeling Milieuonderzoek. Aan de andere zijde waren er ook kritische geluiden van de kant van de biologen: er was een duidelijke controverse tussen een behoudende groep, die de bestaande biodiversiteit wilde behouden en beschermen, en de groep van de natuurontwikkelaars, waartoe Saeijs zelf duidelijk behoorde. Uit het hele verdere verhaal blijkt hoe hij een vechtersmentaliteit heeft ontwikkeld; tegenspraak inspireerde hem. Dat kwam ook tot uiting in de verhouding met minister Neelie Smit-Kroes, ook iemand die graag de confrontatie zocht. Aanvankelijk stimuleerde zij de ambtenaar Saeijs om vrijuit zijn mening te ventileren, maar uiteindelijk kwam het toch tot een conflict.

Henk Saeijs is overleefd. Uiteindelijk werd hij, ook alweer als eerste niet-civiel ingenieur, hoofdingenieur-directeur van de Rijkswaterstaat in de directie Zeeland, en ook bijzonder hoogleraar aan de Erasmus Universiteit. Zoals uit het boek blijkt, nam het aantal onderwerpen waarover hij zijn mening weergaf daarmee in belangrijke mate toe, ook door de bij deze functies behorende internationale contacten. Zo omvatte Saeijs' werkterrein uiteindelijk de hele wereld: *qua patet orbis*, zo wijd de wereld strekt, zoals ook het devies was van Johan Maurits van Nassau.

Het laatste hoofdstuk van het boek is een essay, waarin Henk Saeijs samen met co-auteur Leo Santbergen een toekomstvisie op het internationale waterbeheer geeft: 'Investeren in harmoniseren'.

Henk Saeijs is dan zo'n driehonderd bladzijden aan het woord geweest. Het verhaal is geen geschiedschrijving. Het is een monoloog, een persoonlijk relaas van een bevlogen mens, een *oratio pro domo*, en dat is zijn goed recht. Hij laat zijn toehoorders enigszins verbijsterd achter. Toch is het goed dat Saeijs in staat is geweest om op deze wijze zijn relaas te doen. Het boek biedt een schat aan materiaal voor de geschiedschrijving, mede door de uitvoerige documentatie (505 voetnoten). Wat wel wordt gemist is een bibliografie van Saeijs' geschriften, maar dan was het boek wellicht tweemaal zo dik geworden. Of Saeijs' toekomstvisie houdbaar blijft zal de tijd leren.

Ten slotte keren we nog even terug naar de eerste samenwerking tussen Ferguson en Saeijs, twee personen met verwante visies maar een volkomen verschillende achtergrond. Saeijs vertelt: "Ferguson had mij gevraagd een concept van een nota kritisch door te nemen. Ik was van mening dat die nota drastisch moest worden herschreven en leverde diverse suggesties en aantekeningen. Ferguson bedankte mij hartelijk. Later bleek dat hij er vrijwel niets van had overgenomen. Wij waren twee totaal verschillende karakters. Daarom zijn we wellicht juist vrienden geworden. Hij liet me soms niet aan het woord of kwam met een eigen verhaal in reactie op mijn voorstellen. Vervolgens sprak hij dan: Je hebt me geweldig geholpen." Henk Saeijs werkte in feite precies zo. Terugblikkend moeten we constateren dat ze wel degelijk veel op elkaar leken. In visie en eigenwijsheid gaven ze elkaar niet toe.

Henk Saeijs is op 17 november 2016 overleden. Het boek is daarmee het sluitstuk van zijn leven geworden. Het zal Henk veel voldoening hebben gegeven dat hij de verschijning nog heeft mogen meemaken.

Ad Beenhakker

Oud-hoofd afd. Groen en Ruimte, Provincie Zeeland

Han Meyer, *De Staat van de Delta. Waterwerken, stadsontwikkeling en natievorming in NL*. 238 pp., in kleur geïllustreerd. ISBN 978-94-600-4269-0. Uitg. Vantilt, Nijmegen 2016. Prijs € 24,95

Een stevig boek vol met wetenswaardigheden en kaarten, al is het geen koffietafelboek. Het verhaal van Han Meyer, hoogleraar Stedenbouwkunde aan de Technische Universiteit Delft met speciale aandacht voor de Deltastedenbouw, leest als een trein. Meyer is dan ook een geoefend schrijver. Vooral het begin van zijn betoog, waarin hij het heeft over de vroege Republiek en de gevolgen van frequente overstromingen, beklijft. Dat wordt veroorzaakt door zijn niet te onderschatten verteltalent. Maar los daarvan zit het boek ook logisch en goed geordend in elkaar. Het blijft chronologisch, van de oude overstromingskaarten tot en met de jongste ideeën, meestal gelanceerd door middel van prijsvraagontwerpen, voor de nieuwe inrichting van polders en nederzettingen. Dat voorkomt irritant door-elkaar-gehaal van verschillende feiten en verhaallijnen, en dat is in dit boek geen overbodige luxe. Want er is veel dat compact wordt opgedist. Nergens kan de auteur betrappt worden op buitensporige uitweidingen. Veelal zijn de illustraties adequaat, slechts een enkele keer had je iets beters willen zien.

Zeeland krijgt in dit boek ruime aandacht. Niet voor niets gaat het over waterwerken die in Zeeland nu eenmaal ruimschoots voorhanden zijn. De Deltawerken spreken tot de verbeelding. Ze krijgen meer aandacht dan de Zuiderzeewerken, omdat de politieke gevoeligheid rondom dit thema en de verschuiving van de economische kracht van zuid naar noord gedurende de late negentiende eeuw, de besluitvorming complex maakt. Ook is de Delta nog altijd actueel, net als de kwestie van de waterberging in de grote rivieren. Zeker ook in de komende jaren. Dat sluit goed aan bij wat de auteur te vertellen heeft: een sterk verhaal dat de positie van Nederland kenmerkt.

In de marge is er aandacht voor de stelling van Neele uit 2011, dat de Zeeuwse economie in de achttiende eeuw ondersteund wordt door de landbouw in plaats van nog altijd te rusten op de internationale handel, zoals meestal verondersteld wordt. Meyer gaat er niet erg op in, al lijkt hij deze stelling te steunen, maar gebruikt hem alleen in de zin om zijn meer algemene stelling dat *form follows politics* te kunnen beargumenteren. Het is de brede argumentatie van dit boek, dat het landschap gevormd wordt op basis van een politieke consensus over de situatie van de bepaalde locatie, al wordt die consensus soms ook ingegeven door wat Meyer noemt “nationale trots”. Een lastig te duiden fenomeen, dat soms ineens opduikt en dan grote gevolgen heeft. Maar dat soms ook achterwege blijft, terwijl je het juist dan verwacht. Onlogisch en ongrijpbaar en precies, dat is wat Meyer intrigeert. Hij gaat het niet uit de weg, integendeel, hij gaat er bewust naar op zoek. Althans, dat is de indruk die je als lezer krijgt.

Meyer start in hoofdstuk 1 met de ontginning van de Delta, met alle grote overstromingen en de gevolgen daarvan in de oudheid. Ook alle aan- en dichtslibbingen hebben zo een eigen plaats. Reden waarom er ingegrepen diende te worden. Wie dat deed, won de strijd om een interessante, economisch voordelige, havenplaats. Werd het te veel, dan kon je havens graven tot je een ons woog, want aan het langste eind trekken deed je dan niet meer, welke vooruitstrevende techniek er ook aan te pas kwam. Aan de hand van een aantal plaatsen waar dat toch gebeurde, legt de auteur uit wat er fout ging en wat er desondanks tot stand kwam. Langzaam krijgen we een beeld van wat het betekent om tegen het water te vechten en (economisch) resultaat te boeken. Doch ook op welke wijze deze resultaten onze blik op de politieke werkelijkheid vertroebelen.

Dan volgt hoofdstuk 2, over de rivaliteit tussen Holland en Zeeland in de Republiek. Zeeland wint op alle fronten maar als de handel zich naar het noorden verplaatst is er geen houden meer aan. Geen enkele tactiek of techniek kan die ver-

plaatsing stuiten. Toch lijkt het wel alsof de Zeeuwse steden belangrijk en voordelig blijven, maar dat is schijn die bedriegt. Ondertussen slaat de wijzer uit naar agrarische productie die pas aan het licht komt in de hoofdstukken 3 en 4. Ondertussen kom je heel wat aan de weet over de historie van steden in onze contreien die je beeld ineens in een totaal ander licht zetten.

In de hoofdstukken 3 en 4 komt de kwestie aan de orde van de grootschalige ingrepen, voornamelijk in de industriële negentiende eeuw. Er zijn dan dus meer dingen aan de hand dan alleen de vermeende rivaliteit tussen havens: er komt kennis bij kijken. Plotseling is de vraag wat we (als natie, op landelijk niveau dus) er wetenschappelijk mee winnen als we ergens gaan ingrijpen. Een vraag die zich eerder wel voerde, maar dan toch vooral in politieke zin. Nu gaat het om werkelijk wetenschappelijke inzichten, en vooral statistieken. Een echte eyeopener voor wie zich voorbereidt op hedendaagse vraagstukken. Niet langer is de economische factor als enige van belang. Zeeland mist vaak de boot omdat er simpelweg niets meer aan de hand is dan de vraag of de economie van een bepaalde haven of een bepaalde regio gestimuleerd kan worden. Niet voor niets ging de ontwikkeling van Vlissingen uiteindelijk niet door. Anders dan Auke van der Woud in zijn boek *Een nieuwe wereld* komt Meyer hier tot de conclusie dat niet alleen het interne falen van de Vlissingse havenincrowd of het weifelen van het provinciaal bestuur, maar de hele politieke kennissituatie zodanig slecht was dat een tamelijk eenvoudig (maar riskant!) initiatief in Rotterdam (onmiddellijk gevolgd door een zelfde maar minder voor de hand liggend plan in Amsterdam) plotseling hogere ogen gooide. Niet voor niets verkiest de regering een plan als de Zuiderzeewerken omdat daarmee veel meer kansen en 'nationale trots' binnengehaald kunnen worden dan een soortgelijk plan voor de Zeeuwse Delta. Dat krijgt pas weer urgentie vanuit de stormramp in 1953. Dan kan men er niet meer omheen, maar belangrijker: dan liggen er nieuwe kansen die er eerst niet

waren. Iets soortgelijks geldt voor de overweging om de Oosterscheldekering transparant te maken in plaats van helemaal dicht. Daar zouden hedendaagse lobbyisten gebruik van moeten maken, want vandaag de dag is die afweging niet wezenlijk anders!

Ook nu worden diezelfde afwegingen gemaakt voor het besteden van grote sommen geld aan waterbouwkundige werken, al worden die veelal voorbereid aan de hand van prijsvraagontwerpen. Voor onze provincie een teken aan de wand: alle actuele prijsvragen gaan over andere vraagstukken en locaties dan die in onze provincie. Wie zich afvraagt waarom de ontpoldering van de Hertogin Hedwigepolder en de bebouwing van de kuststrook zo'n lage bestuurdersaandacht te zien geeft, leze dit boek. Niet dat die twee zaken erin aan bod komen; dat is niet het geval. Maar omdat het boek duidelijk maakt op welke wijze dit soort besluiten tot stand komt en welke beoogde doelen daarbinnen een rol spelen. Erg leerzaam!

Johan de Koning

Directeur architectenbureau Laboratorium voor Architectuur, Middelburg

Ireen Schmid, *Rond de Goese vesten. Hoe Goes anderhalve eeuw geleden modern werd*, Goes 2016, 120 pp., ISBN 978-90-71937-45-3. Prijs € 19,95

Wie van oude prentbriefkaarten houdt komt in dit boek aan zijn trekken. In tegenstelling tot de deeltjes uit de serie *In oude ansichten*, die een ratjetoe van oude ansichtkaarten over verschillende dorpen en stadjes bevatten, is dit werk gecentreerd rond een thema. Aan de hand van foto's, waarvan het merendeel uit de collectie van de schrijver zelf komt, wordt de groei van Goes vanaf de tweede helft van de negentiende eeuw in beeld gebracht.

Het resultaat is een fraai werk, zoals we dat gewend zijn van boekhandel/uitgeverij Het Paard van Troje, die zijn sporen op dit gebied inmiddels ruimschoots heeft verdiend.

De foto's en de tekst vertellen het verhaal van de modernisering van Goes, een ontwikkeling die in zekere zin illustratief is voor die van alle steden in Nederland. Amsterdam beleefde in deze tijd zijn tweede Gouden Eeuw. De stad brak buiten haar zeventiende-eeuwse vesten en nieuwe wijken, zoals de Pijp, werden in snel tempo aangelegd. De bouw van een immens groot spoorwegstation en het imposante Rijksmuseum gaven de stad allure. De aanleg van het Noordzeekanaal leidde tot een opleving van de economie. De bevolkingsaanwas was gigantisch. In Goes was de modernisering minder spectaculair. De bevolkingsgroei bleef bescheiden en pas na de Eerste Wereldoorlog werden ten zuiden en ten oosten van de stad nieuwe wijken aangelegd. De vesten waren toen al deels gedempt. De economie veranderde nauwelijks van karakter. In Goes kwam geen industrie van de grond. Het stadje bleef, zeker in vergelijking met veel andere steden, een "schamele landstede", en behield zijn agrarisch-stedelijk karakter. Winkeltjes en ambachtelijke nijverheid bleven als vanouds de kurken waarop de economie dreef. Als er al veranderingen waren, voltrokken die zich geleidelijk en ik vraag me af of de Goesenaren er toen veel van hebben gemerkt. Dat het straatbeeld is veranderd, zal echter geen mens ontkennen en de door Schmid uitgekozen foto's laten dit duidelijk zien.

Het zijn de vele afbeeldingen het boek aantrekkelijk maken. Over de tekst ben ik wat minder tevreden. Hoewel er een helder en vlot leesbaar verhaal wordt gepresenteerd, is te merken dat de auteur geen historicus is. Niet alleen wordt de tekst in bepaalde hoofdstukken ontsierd door onvolkomenheden, af en toe bevat het verhaal ook feitelijke onjuistheden.

Dat een stadje als Goes in deze periode "revolutionaire veranderingen" onderging, zoals de schrijver in het voorwoord betoogt, is onjuist. Het veranderingsproces was daarvoor te traag en het karakter van de stad veranderde niet wezenlijk.

Hoewel annotatie in een boek als dit onnodig is, had ik wel graag een bronvermelding gezien, niet alleen omdat er over deze periode talrijke publicaties zijn verschenen, maar ook en vooral om de auteur en zijn lezers te beschermen tegen de soms storende fouten die het werk bevat. Zo had de kinderwet van de liberaal Van Houten nauwelijks invloed op de situatie in Goes. Voor de vele dienstboden en jeugdige thuiswerkers die het stadje kende, zoals de erwtenlezers, had de wet geen enkele betekenis. Hun werkzaamheden vielen namelijk niet onder deze wet.

Dat de armenzorg "geheel op particulier initiatief" berustte, zoals Schmid beweert, is onzin. De algemene armbesturen, gesubsidieerd uit de gemeentekas, en de kerkelijke instellingen van weldadigheid namen het leeuwendeel van de zorg voor hun rekening. De ondersteuning van de vele particuliere verenigingen was in vergelijking daarmee slechts marginaal. Dit had de auteur moeten weten als hij zich wat meer had verdiept in de vakliteratuur.

Ten slotte nog een kritische kanttekening bij de afbeeldingen. Hoewel de meeste foto's helder en functioneel zijn, had ik er graag wat nadere informatie bij gewild. Wie was de maker? Uit welk jaar dateren ze precies? Waarom werden ze genomen? In opdracht van iemand en zo ja, wie? De beantwoording van dit soort vragen is essentieel als men de betrouwbaarheid en representativiteit van dit historische bronnenmateriaal wil onderzoeken.

Deze kritische opmerkingen nemen niet weg dat het een mooi fotoboek is geworden met een leuk, lopend verhaal. Een verhaal dat vele mensen, in en buiten de stad, ongetwijfeld zal aanspreken. Een boek dat alleen al daarom de moeite van het aanschaffen waard is.

Albert L. Kort

studeerde geschiedenis, is werkzaam in het voortgezet onderwijs

Agenda

Zeeland 26.1

Tijdschrift van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen

Agenda

Blaaubeenlezing

Reserveert u alvast woensdagavond 5 april 2017? Dan zal de Blaaubeenlezing plaatsvinden bij de UCR te Middelburg. Spreker is dr. H. Zuidervaart. U ontvangt t.z.t. nog een uitnodiging.

Huib Zuidervaart is in 2017 aangesteld als Genootschapsfellow bij het University College Roosevelt, met als leeropdracht Wetenschapsgeschiedenis.

Algemene ledenvergadering

De algemene ledenvergadering vindt plaats op dinsdag 30 mei 2017, aanvang 19.30 uur, in de Wim Hofmanzaal en Johanna Kruitzaal, ZB| Planbureau en Bibliotheek van Zeeland.

Alle actuele informatie over lezingen en vergaderingen kunt u ook vinden op onze website: www.kzgw.nl/agenda.

Mededeling

Het bestuur van het Zeeuws Genootschap heeft de heer K. Meertens benoemd tot vice-voorzitter. Het bestuur is thans als volgt samengesteld:

- jhr. mr. K.F.H. (Hugo) Schorer, voorzitter
- K. (Karel) Meertens, vice-voorzitter
- mr. A. (Annelies) Wooldrik, secretaris
- H.G. (Hans) Joziasse RA, thesaurier
- dr. J.C. (Anya) Luscombe-Serlie, lid